

51256

51256



1981 DEC 27

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

Sectio Historica

Tomus II.

S Z E G E D

Hungaria

1980

✓

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

Sectio Historica

Tomus II.

S Z E G E D

Hungaria

1980

Kiadja

a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsa

Szerkesztette

Galántha Márta és Tóth Sándor

T A R T A L O M

Dr. HEGYI ANDRÁS: Ajánlás	7
SIMON KATALIN: A Vinca kultura telepe Tisza- szigeten	9
Témavezető: Dr. Trogmayer Ottó	
REGENYE JUDIT: Tápé-Lebő 1967-es ásatás és kul- tikus lelete	27
Témavezető: Dr. Trogmayer Ottó	
GERGELY ANNA: Antropomorf edény Lebőről	49
Témavezető: Dr. Trogmayer Ottó	
TÓTH SÁNDOR: A 16-17. századi török válság fő kérdései	67
Témavezető: Dr. Szántó Imre	
CSÁNYI ISTVÁN: Picardia városfejlődése a XVIII. században	97
Témavezető: Dr. Gyimesi Sándor	
Az 1979-es egri Országos Diákköri Konferencia sze- gedi díjazottjai /történelem, régészet/ és az eddig kilenc ACTA IUVENUM kötet rövid érté- kelése és a történelmi tárgyú dolgozatok jegy- zéke	125

Ajánlás

Féltő gonddal, szeretettel és igaz megbecsüléssel adjuk közre az Acta Iuvenum újabb értékes, tartalmas kötetét. A szeretet, melegség, öröm azért tölt el bennünket, mert annak a sokéves, kemény munkának látjuk szép eredményeit, amelyet tanítványainkkal együtt végeztünk a kutatás alapjainak elsajátíttatása, serkentő izgalmanak, örömének megízleltetése érdekében. A megbecsülés pedig fiatal munkatársaink szorgos és kitartó anyagfeltáró és színvonalas anyagfeldolgozó tevékenységének szól.

Tizedik alkalommal jelennek meg egyetemünk történeti tan székeinek inspiráló légkörű szellemi alkotóműhelyeiben nevelődő, ismereteket szerző és gyarapító hallgatóinak diákköri dolgozatai, amelyek jelentékeny része - e kötet írásai sem kivételek ez alól - figyelemre méltó sikereket ért el az országos konferenciákon is. Az első dolgozatukat az Acta Iuvenumban megjelentető diákok időközben professzorrá, egyetemi oktatóvá, tudományos kutatóvá, vagy éppen szakmai-pedagógiai munkáját igényesen végezni akaró, a kor követelményeivel lépést tartó általános vagy középiskolai tanárrá lettek. Mégis valamennyien jóleső érzéssel gondolnak vissza első közleményeikre, a kezdeti lépésekre, amelyek ugyan olykor-olykor tartalmi-módszertani fogyatékosságokat is jelezhettek, de ezzel együtt megalapozó jelentőségűek, elindító erejűek voltak.

Szívből kívánjuk az itt közölt dolgozatok szerzőinek, hogy őrizték meg a kutatómunka iránti szenvedélyes lelkesedésüket, tovább gazdagítsák és szilárdítsák marxista-leninista ismereteiket, látásmódjukat és elkötelezettségüket, szüntelenül támaszkodjanak tapasztaltabb, felkészültebb, mindig segíteni kész tanáraik útmutatásaira, s érjenek el újabb sikereket tudományos pályájukon.

Dr. Hegyi András
adjunktus

SIMON KATALIN

A Vinca-kultúra telepe
Tiszaszigeten

1976 tavaszán Matuz Edit régészeti terepbejárást végzett Tiszaszigeten. A község déli részén, az Aradi u. 46. sz. ház kertjénél az előző években nagyméretű homokbányát nyitottak.

Matuz Edit az agyagbánya környékén neolitikus cserepeket talált, ez indokolta a leletmentő ásatást, amely dr. Trogmayer Ottó vezetésével 1976. március 22-én indult és április 9-ig tartott.

A helybeliek tanúsága szerint a terület korábban nem állt mezőgazdasági művelés alatt, mindig legelőnek használták.

A leletmentő ásatás során öt szelvényt nyitottak. A Vinca-kultúra négy hulladékgödre került elő. Ezek:

- az I. szelvény 1. sz. gödör,
- a IV. szelvény 2. sz. gödör, amely átnyúlt az V. szelvénybe is,
- az V. szelvény 3. sz. és 4.sz. gödör.

A 2. és 3. sz. gödörnek csak a szelvénybe eső részét bontották ki, a két gödör északi szélének feltárását későbbre halasztották.

Az I. szelvény 1. sz. gödréből a Vinca-kultúra leletein kívül néhány, az AVK késői periódusába tartozó cseréptöredék, illetve egy ugyanilyen korú, kiegészíthető edény darabjai kerültek elő.

Az I. szelvény 1. sz. gödör jelentkezésétől -72 cm mély

volt, alja szabálytalan, néhány bemélyedéssel tagolt.

A IV. szelvény 2. sz. gödör keleti felének alját -120 cm, nyugati felének alját -150 cm mélység jelentette. A gödör aljának teljes felszínén foltokban égésnyomokat figyeltek meg. A gödör keleti részének aljában a gödör falával párhuzamosan félkörívben karólyuksor húzódott. /Néhány karólyuk az V. szelvény 2. és 3. sz. gödre között is előkerült./

A II. szelvényben a felszín megnyesése után nem tapasztaltak elszíneződést, így a szelvény mélyítését befejezték.

A III. szelvényben a második ásónyomig csak néhány, a Vinca-kulturába tartozó cseréptöredék került elő, köztük egy oltárkép lábtöredéke és egy pár hozzátartozó cserép.

A IV - V. szelvény közti 30 cm-es tanufal lebontásából szintén Vinca--leletanyag került elő.

A feltárás folyamán megmunkált csonteszközöket, kőeszközöket, egy hálónéhezéket és egy átfúrt kagylóékszert is találtak.

Más korból származó leletanyagot jelent a IV. szelvényben talált rézkori sír, ÉK-DNY irányításu, jobboldalán fekvő zsugorított csontvázzal.

Az arca előtti edényke oldalra billent.

Dolgozatomban az I. szelvény 1. sz. gödrének, valamint a IV. szelvény 2.sz. gödrének leletanyagával foglalkozom.

A Vinca-kultura kerámiájának leírása

A kerámiát három nagy csoportba oszthatjuk:

- durva kerámia
- közepes minőségű kerámia
- vékonyfalú, finom kerámia

I. Durva kerámia

Általában vastagfalú, sárgásbarna, sárgáspiros színű, matt felületű, pelyvával vagy homokkal soványított, jó égetésű cseréptöredékek tartoznak ide. Előfordulnak fekete, szürkésfekete, sötétbarna kavicssal soványított darabok is.

A csoportban a következő edényformákkal találkozunk:

- egyenes vagy egészen enyhén befelé hajló peremű, magas, kissé ívelt falu tárolóedények, fazekak, függőlegesen feltett szalagfülekkel. Ezek az edények általában díszítettek.
- puttonyedény darabjai;
- nagy tálak töredékei.

Díszítésük:

- az egyenes perem lehet bevagdalt vagy benyomkodott díszítésű;
- a perem alatt ujjheggyel benyomkodott pontsor húzódik;
- ugyanez a díszítés boríthatja az egész oldalfelületet is;

- a Schlickwufot függőlegesen vagy ferdén kenték rá az edény oldalára. Előfordul, hogy a perem alatt egy-két sort vízszintesen vittek rá az oldalfelületre.
- megvan az egész oldalfelületet borító köröm- illetve ujjhegy-benyomkodás;
- viszonylag gyakori a csipettdísz;
- vízszintesen vagy függőlegesen feltett, ujjbenyomással tagolt plasztikus bordák;
- bütykdísz;
- ujjheggyel benyomott, illetve ugyanígy két-három részre osztott bütyök;
- vízszintesen átfúrt bütyökfül;
- besímitások.

Természetesen a díszetlen kerámiát is képviselik cseréptöredékek.

II. Közepes minőségű kerámia

Sárgásbarna, sárga, sárgászörös, vörösesbarna, szürke, szürkésbarna, barna, szürkésfekete színűek, időnként az edény külső oldalát vékony barna bevonattal látták el. A soványítás homokkal, ritkábban pelyvával történt, égetésük általában jó. Nagyon ritkán kaviccral soványított darabokat is találunk.

Ebbe a csoportba tartozhatnak egészen vastagfalú tároló

edények, fazekak is; ezeknek a formája megegyezik a durva kerámiánál leírt edényformákkal.

A vékonyabb falú edények esetében a következő formákkal találkozunk:

- tálak: az oldalfal általában egyenes, ritkábban ívelt;
- a csészék, kis edények bikónikusak. Peremük egyenesen levágott, illetve egyes esetekben fölfelé elvékonyodó vagy megvastagodó kihajló perem is lehet. A bikónikus edények hasvonalán gyakran kihúzott, elvékonyodó kis bütyök helyezkedik el. Az edényfülek között találunk függőleges szalagfület; kis hegyesedő, függőlegesen átfúrt bütyökfület; függőleges ujjbenyomással két részre osztott bütyökfület.
- csótalpas tálak: alacsonyak, bikónikus tálrészük lehetett.
- kiöntőcsöves edényke;
- négy bütyökszerű lábon álló kis tál.

Erre a kerámiacsoportra jellemző díszítések:

- benyomkodott perem;
- perem alatti finom, ferde besimítások;
- perem alatti lyuk;
- gyakori a fényezés;

Az edény teljes felülete lehet fényezett, de olyan eset is van, amikor a matt felületet sávokban fényezték.

- a fényezetlen sárgás színű kerámiát sokszor vörössel festették, főleg a csőtálpas tálakat, de olykor a bikónikus csészéket, kis edényeket is;
- plisszédísz;
- Schlickwurf;
- a tűzdelt szalgdíszes töredékek száma nagyon alacsony;
- karcolt díszek:

az oltárlábak töredékeit V-alakban összefutó, bekarcolt vonalak díszítik;
vízszintes vagy ferde bekarcolások;
a peremen ferde bekarcolt vonalak;

- a nagyobb tároló edényeken ujjbenyomással tagolt plasztikus bordát találunk;
- függőleges vagy vízszintes besimítések;
- kis, kihúzott bütyök a hasvonalon; kettő-három is lehet egymás mellett;
- ujjhegy- és körömbenyomkodás sorosan.

III. Finomkerámia

Világosbarna, barna, szürkésbarna, szürkésfekete, fekete, sárga, sárgásbarna színű homokkal vagy homokkal és pelyvával soványított, jó égetésű, vékonyfalú kerámia. A vékony barna bevonatos felület itt is jelentkezik.

Az edényformák megegyeznek a közepes minőségű kerámia edényformáival.

/Megjegyzés: egy edényben vörös festéknyomok találhatók./

Díszítés:

- a fényezés általában az edények külső oldalán jelenik meg, de a belső oldal is lehetett fényezett. Ebben a kategóriában is előfordul, hogy a matt külső felületet sávokban fényezték.
- egyes esetekben az edény oldalán finom besimításokat találunk;
- ritkán az edény peremének belső oldala simított;
- vörös festés az edények peremén, oldalán vagy a csőtalpon jellemző.

Az AVK késői horizontjába tartozó kerámia leírása

Az I. szelvény 1. sz. gödréből előkerült egy sárgásbarna színű, barnásszürke foltos, pelyával és homokkal soványított jól égetett edény, belül fényezés nyomaival. Pereme letörött, nyaka, oldala és fenéke is töredékes, de meglévő darabjai és analógiája alapján rekonstruálható:

- egyenesen levágott peremű, hengeres nyakú, négyszögletesedő hasú edény volt.

Díszítése:

- a nyakon egészen sekély és széles hullámvonal, az vállvonalon egyenes vonal, a tompa hasvonal fölött és alatt mély, széles bemélyített hullámvonal fut körbe. A hasvonal kiszögletesedő részén kis ellapított bütyök ül.

A leletanyagba több sárgásbarna, valamint barnásszürke színű, pelyvával és homokkal soványított jó minőségű, bemélyített ívelt és egyenes vonalakkal díszített cserép tartozik. A bemélyítés sekély és széles. Egy töredéken a négyszögletesedő oldalat kettő + három koncentrikus kör bemélyítésével díszítették. Ugyanezen a darabon bemélyített párhuzamosok is vannak, három egymás mellett.

A Vinca-kulturába tartozó leletanyagot a kultúra "A" fázisába soroljuk a következő jegyek alapján:¹

- a durva kerámia csoportjában gyakori az ujjbenyomással tagolt perem;

- szintén a durva kerámián belül a Schlickwurf-díszítés aránya igen magas;
- ugyancsak ebben a csoportban fordul elő sűrűn, hogy az edény egész oldalát csipettdísszel, körömbenyomással borították;
- a csőtálpas tálak alacsonyok;
- van képviselője a négy bütyökszerű lábon álló kis tálnak is;
- a közepes és jó minőségű kerámia profiljai jellegzetes Vinca "A"-profilok;
kihajló peremű, bikónikus-hasas edények;
- kevés a fekete fényezett kerámia;
- a tűzdelt szalagdíszes cserepek száma nagyon alacsony;
- gyakori az ujjbenyomással készült minta:
megtalálhatjuk sorosan a perem alatt, de boríthatja az egész oldalfelületet is.
- ennek az időszaknak a jellegzetes tárgyai a Tiszaszigeten meglévő csontsimítók is.

A fenti jellemzők legjobb analógiáit a vincai tell alsó rétegeiből és más Vinca "A"-lelőhelyekről ismerjük, illetve a tűzdelt szalagdíszes kerámia a Vinca "B" időszaktól jellemző.²

Ha összehasonlítjuk Tiszaszigetet és Ószentivánt VIII. Vinca-kulturába tartozó telepének leletanyagát, megállapíthatjuk, hogy a tiszaszigeti telep közvetlenül megelőzi a Vinca "A-B" koru Ószentiván VIII. telepet.^{3,4}

Az első négy helyen felsorolt jellemzők arra mutatnak, hogy a kultúrának ebben a periódusában a Körös-Starcevo-hagyományok még erősen érvényesülnek.⁵

Tehát a Körös-csoport életének végén már számolhatunk a Vinca "A"-időszakkal a Dél-Alföldön.

Az AVK késői periódusába tartozó edény a Tiszadob-csoport sajátja és a kerámiatöredékek között vannak Barca III. típusúak is.⁷ A Barca III-horizont a Tiszadob-csoport szintjénél egy fokozattal korábbi.

Kalicz Nándor és Makkay János szerint a Tiszadob-csoport kerámiája megfelel a szlovákiai Gömör-vonaldíszes kerámiának.⁸

J. Pavuk és S. Siska Tiszadob-Kapusany-csoportnak nevezi ezt a kultúrjelenséget. Nézetük szerint Kapusany és Peder lelőhelyek alapján a csoport genetikai kapcsolata kimutatható a Barca III-típussal, bár a kettő között egy nagyobb kronológiai hiátus van. /A Barca III-típus már a középső neolitikum kezdetét jelenti./⁹

J. Lichardus véleménye az, hogy a Barca III. és a nála fiatalabb Tiszadob-csoport között van vonaldíszes horizont: ennek felel meg a Gömör-vonaldíszes kerámia és a tulajdonképeni AVK. Ezt a horizontot Kopciány lelőhely jellemzi és ebből a Barca III. típust követő vonaldíszes szintből fejlődött ki Klet-Szlovákiában a tiszadobi típusú vonaldíszes kerámia, melynek itteni lelőhelyei Kapusany, Peder, Blazice és Lástovce.¹⁰

Mivel a Barca III-típusú kerámia a tiszaszigeti Vinca "A"

telepen importként értékelhető, a Barca III. horizontot egyidejűnek tekintjük a Vinca "A" horizonttal.¹¹ Ugyanezt mondhatjuk el a tiszadobi csoportról is.

Mindezek alapján a következőket állapíthatjuk meg:

Ha a tiszadobi csoport egyidős a Vinca "A"-időszakkal, akkor szükségképpen a tiszadobi csoportnál idősebb horizontot képviselő korai Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrájának élete a Vinca "A" időszakot megelőző Körös-csoport életére esik. A fentiek alapján az AVK fejlődését részben párhuzamosíthatjuk a Körös-csoport fejlődésével.¹²

Trogmayer Ottó, J. Lichardus és Kalicz Nándor, Makkay János a vonaldíszes kerámia és a Körös-Starcevo-kör kronológiai viszonyának kérdésében eltérő véleményen vannak.

Trogmayer Ottó szerint az AVK fejlődése részben párhuzamos a Körös-csoport fejlődésével.¹³

Jan Lichardus szerint a Protolinienbandkeramik egyidős a legkorábbi Körös időszakkal.¹⁴ Ennek megfelelően a Barca III. típus késő-Körös-Starcevo időszakkal egyidejű.¹⁵

Kalicz Nándor és Makkay János szerint a Barca III. típus a Szatmár csoportból fejlődött ki, ami megfelel a michalovcei Protolinienbandkeramiknak. Mivel a Szatmár csoportot a késő-Körös-Starcevo időszakkal egyidejűnek tekintik, nézetük szerint a Barca III. típus csak a Körös kultúra vége után feltételezhető.¹⁶

A tiszaszigeti telep anyaga bizonyító erővel csatlakozhat az elmondottak alapján azokhoz a nézetekhez, melyek a Körös csoport és a vonaldíszes kerámia kultúrája - legalábbis részleges - egyidejűségét feltételezik.

Jegyzetek

1. LAZAROVICI, Gh.: Banatica III. /1975/

LAZAROVICI, Gh.: AMA XV. /1977/ 19-26.o.

LAZAROVICI, Gh.: Banatica II. /1973/

QUITTA, H.: JmV B. 46. 1962, 47-55.o.

QUITTA, H.: Aus Ur- und Frühgeschichte 1962, 95.o.

2. HOLSTE, Fr.: WPZ 1939/2. 1-3.o.

3. QUITTA, H.: JmV b. 46. 1962.

4. BANNER, J. - PÁRDUCZ, M.: AE 1946-48. 29.o.

A szerzők megállapítása szerint a Bánáti kultúra időrendben fiatalabb a Körös-kulturánál, annak csak utolsó kiugrázásait találhatta itt.

5. Az Ószentiván VIII. lelőhely leletanyagának felülvizsgálata valamint a dél-alföldi terepbejárásokból származó, Vinca-kulturába tartozó kerámia további összegyűjtése módosíthatná a kutatások során eddig elért eredményeket.

6. KALICZ - MAKKAY: Bp. 1977, 65. t. 10; 170.t. 12

/analógia/

7. HAJEK, L.: Arch.Rozhl. 9. /1957/, 3-9.o.

8. KALICZ - MAKKAY: i.m. 100.o.

A szerzők szerint a Tiszadob-csoport korai fázisa párhuzamos a Vinca "A"-fázis végével, a Tiszadob-csoport késői fázisa a Vinca "B" periódussal áll szinkronban.

9. PAVUK, J. - SISKÁ, S.: Sl. A. XIX/a. /1971/, 360.o.
10. LICHARDUS, J.: AR XII. /1972/, 116.o.
11. KALICZ -MAKKAY: i.m. 100.o.
- A Vinca-kultúra és a Tiszadob-csoport kronológiai viszonyát vizsgálva a szerzők megállapítják, hogy a Tiszadob-csoport korai fázisa párhuzamos a Vinca "A"-periódus végével, késői fázisa pedig a Vinca "B" fázissal.
- LICHARDUS, J.: Germ. 50. /1972/, 10.o.
- Megállapítása szerint a Keleti Vonaldíszes Kerámia 2. fokozata megfelel a kelet-magyarországi AVK-nak, ez az időszak pedig párhuzamos a kora-Vinca-periódussal.
12. Ezt támasztják alá a következő cikkek is:
- TROGMAYER, O.: Studien..., Neumünster, 1968, 5-9.o.
- TROGMAYER, O.: MFME 1966-67/2. 35-40.o.
- TROGMAYER, O.: AR XII. /1972/, 71-75.o.
13. TROGMAYER, O.: i.m.
14. LICHARDUS, J.: Germ. 50. /1972/, 12.o.
15. KALICZ - MAKKAY: i.m. 28.o.
16. KALICZ - MAKKAY: i.m. 28-29.o.

Irodalomjegyzék

- BANNER János - PÁRDUCZ Mihály: Ujabb adatok Dél-Magyarország újabb kőkorához
/ÁÉ 1946-48. 19-30.o./
- HÁJEK, L.: Nova skupina páskové keramik na východním Slovensku
/Arch. Rozhl. 9. /1957/, 3-9.o./
- HOLSTE, Fr.: Zur chronologischen Stellung der Vinca-Keramik
/WPZ XXVI/2. /1939/, 1-3.o./
- KALICZ Nándor - MAKKAY János: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene
/Akadémiai Kiadó, Bp. 1977/
- LAZAROVICI, Gh.: Ceramica neoliticului banatean
/Banatica III. /1975//
- LAZAROVICI, Gh.: Die Beziehungen der Vinca A-Phase zu Nordthessalien und dem Südbalkan
/AMA XV. /1977/, 19-26.o./
- LAZAROVICI, Gh.: Tipologia si cronologia culturii Vinca in Banat
/Banatica II. /1973/ Zusammenfassung/
- LICHARDUS, J.: Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei
/AR XII. /1972/, 116.o./
- LICHARDUS, J.: Zur Entstehung der Linienbandkeramik
/Germ. 50. /1972/, 1-15.o./

PAVUK J. - SISKÁ, S.: Neolithische und äneolithische Besiedlung der Slowakei

/Sl. A. XIX/2. /1971/, 360.o. Zusammenfassung/

QUITTA, H.: Die bandkeramische Kultschale von Köthen-Geuz

/JmV B. 46. 1962. 47-55.o./

QUITTA, H.: Zur ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa

/Aus Ur- und Frühgeschichte, 1962, 95.o./

TROGMAYER Ottó: Bemerkungen zur Chronologie des Frühneolithikums auf dem Süd-Alföld

/MFME 1966-67/2. 35-40.o./

TROGMAYER Ottó: Ein Beitrag zur relativen Zeitstellung der älteren Linearkeramik

/Studien..., Neumünster 1968, 5-9.o./

TROGMAYER Ottó: Körös-Gruppe - Linienbandkeramik

/AR XII, /1972/, 71-75.o./

Rövidítések

AVK: Alföldi Vonaldiszes Kerámia

AE: Archaeologiai Értesítő

AMA: Acta Musei Apulensis

AR: Alba Regia

Arch.Rozhl.: Archeologia Rozhledy

Germ.: Germania

JmV.: Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte

MFME: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

Sl.A.: Slovenska Archaologia

Studien..., Neumünster: Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte; Neumünster

WPZ: Wiener Praehistorische Zeitschrift

REGENYE JUDIT

Tá p é - L e b ő 1 9 6 7 - e s á s a t á s
é s k u l t i k u s l e l e t e

Tápé-Lebő a múlt század óta ismert lelőhely, Dél-Alföld egyik legjelentősebb neolitikus telepe. Első ásatója Reizner volt 1903-ban.¹ Őt követte Móra Ferenc 1928-ban és 1930-ban,² mindkettő a Felsőhalmon. Párducz Mihály rézkori, koravaskori és Árpád-kori sírokat talált a teleptől északra. Korek József 1950-ben az Alsóhalmon végzett nagy feltárást.³ Majd az 1956-os leletmentés következett /Bálint Alajos - Trogmayer Ottó/.⁴

Az 1967-es ásatás célja a korábban előkerült Körös-cserepek helyzetének tisztázása volt. A Móra-féle, valamint az 1956-os ásatás során keveredtek a Körös-kultúra cserepei a leletanyagba, stratigráfiai helyzetük bizonytalan volt. Felmerült annak a lehetősége, hogy a Szakálhát csoport telepe alatt Körös-réteg húzódik. Ez alkalommal azonban nem került elő az utóbbi kultúra telepnyoma.

A lelőhely a Tisza és Maros szögében található, a tápéi rét legmagasabb pontja. Két ér, a Porgány és a Bogdány folyók lábánál, valamikor hajózhatók voltak. Két részből áll a kiemelkedés, a Felső- és az Alsóhalomból.

1967-ben Trogmayer Ottó vezetésével a Felsőhalmon folyt a kutatás, a Farkas-tanyával szemben, az út déli oldalán, a halom nyugati peremén. A három szelvényt az 1956-os Bálint Alajos vezette ásatás helyének közelében nyitották.

Itt a kultúrréteg vastagsága 250 cm volt. Az ásatásvezető feltételezése szerint a halom közepén kb. 3 m lehet.⁶

A több évtizedes feltáró munka ellenére a lelőhelynek csupán töredéke ismert.

Dolgozatom két részből áll, az elsőben a telep leletanyagával, kronológiai helyzetével foglalkozom, a másodikban pedig egy leletet, egy idolkart vizsgálók.

A humuszcéteg alatt mindhárom szelvényben gorzsai házak omladéka került elő. Az első házban sárga, letaposott szint képviseli a padlót. Az ásatási naplóban leírtak alapján a padlón díszítetlen, virágcserep formájú edény és csőtalp feküdt, a ház omladéka pedig tele volt szürke apróbütykös cserepekkel. A Tiszai kultúra késői szakaszára jellemző karcolt díszű kehely formájú edény töredéke is előfordult a leletek között, valamint csónak alakú fül. A gorzsai és szakálhádi rétegek között a 80 cm mélyen jelentkező, 8-10 cm vastag sárga anyagréteg a választóvonal. Az ásatásvezető feltevézése szerint ez az első ház építésekor rakódott le. A sárgát 10 cm vastagságú kormos föld követi, melybe cölöplyukak mélyednek.

A leletanyag objektumok szerint:

Az I. szelvény keleti végében a steril réteg alatt közvetlenül jelentkezett az 1. gödör. Mélysége 150 cm.

Leletei:

- vékony falú, jól égetett, fényezett felületű, szürke vagy vörös színű, ívelt falú töredék.

A szakálhádi csoport finomkerámiájában ez a típus van túlsúlyban, díszítettek viszonylag kisebb számban fordulnak elő a lebbői telepen.

- házi kerámia.

barna vörös vagy szürke színű, vastag falú, törekel kevert /szemben a finomkerámiával, ami homokkal soványított/

A leletanyag túlnyomó részét a durva kerámia képviseli. Van közte díszített is: ebben a gödörben gyakori az ún. hólyagos bütyök, valamint az ujbbenomással tagolt borda, mindkettő a Szilmei csoport sajátja, de gyakori jelenség a szakálhátú lelőhelyeken. A hombárok falát változatos formájú bütykök díszítik. A díszítetlen hombártöredékek száma jóval magasabb, mint a többi objektumban. Két agyaggolyó is a gödörhöz tartozik. A gödör mellett vastag falú, szürke, lapos tálak kerültek elő, ezenkívül hombártöredékek, valamint néhány vékony falú, fényezett. Az első ház alatt nagyméretű hulladékgödör bontakozott ki. Vékony, sárga csíkok szintekre tagolták. Az első szint 110 cm mélységig tartott.

Leletei:

- szürke vagy barna színű, vékony falú, jól égetett perem és oldaltöredékekkel.
- vastag falú, sárga és vörösbarna színű, árkolt díszű töredékek. Az árkolás lehet mély, vagy V-alakú keresztmetszetű vagy sekélyebb, szélesebb. A minta általában párhuzamosokból álló ívelt szalag, de itt előfordul több meanderdíszes cserép is. Néhány esetben a karcolás szabálytalan, a vonalak szöget zárnak be.

- ujjbenyomással tagolt peremek
- kissé befelé hajló perem egyenesre levágva
- lapos tálak

Az egész telepen előfordul, de itt a legnagyobb számban. Különösen érdekes egy több darabból összeállítható tál: szürke színű, vastag falú, durva, nagyobb a tiszai lapos tálaknál, közepén kör alakú mélyedés. A használat vagy az égetés következtében a mélyedés színe téglavörös.

- középen benyomott bütyök /néha árkolt dísszel kombinálva/
- díszítetlen durva kerámia

Két sárga réteg között:

- vastag falú, vörös színű, szemcsés anyag, árkolt díszű cserepek. Díszítés: párhuzamosak, ill. rendszertelen.
- meredek falú tál
- vastag falú, kihajló peremű edény, nyakán bütyök
- befelé hajló perem, barna, vékony falú, fényezett
- hasonló minőségű, ívelt falú darabok
- durva kerámia

Az 1. gödör alatt steril fekete réteg jelentkezett, alatta újabb padlószint. Az ásatási napló szerint az első ház padlója alatti gödör alja valószínűleg ehhez a kultúrréteghez tartozik.

Leletek:

- hengeres nyakú, bevagdalt peremű edény, egymásba fonódó S minta díszíti

- vörösesbarna, fényezett, nagyméretű csőtalp töredéke
- szalagdíszes cserepek, az egyik sáv fényezett, a másik gyakran vörösre festett. A két sáv találkozásánál néha apró, kerek lapos bütyök
- biborvörös színű, sűrű tüzeléssel díszített cserep
- vincai jellegű tömör talp alacsony tálrésszel
- sűrű párhuzamosokkal és tüzeléssel díszített töredékek
- fényezett, ívelt falú peremek és aljtöredékek
- könyökfülek, ill. hegyes fülek önálló fültöredékek, vagy hengeres nyakú, gömbös hasú edények része
- ujjbenyomással tagolt bütykök
- perem alatt ujjbenyomással készült pontsor
- vastag fültöredék, rajta két sorban ujjbenyomás
- éles törésvonalu, fekete színű, fényezett bikónikus töredékek, perem alatt öt halvány, párhuzamos besímitás
- idolkar
sárgásbarna színű, szemcsés anyagu, fekete törésvonalu, karcolt díszű, könyökben hajlitott, felső karján kidudorodás jelzi a karperecet
- díszítetlen durva kerámia
- lapos tálak, meredek falú tál

Az I. szelvény keleti végében egy csomóban előkerült le-
letek:

- fekete színű, vékony falu, gömbös testű edény pe-
remtöredékei
- ívelt falu, fényezett cserepek
- belül fényezett, homorú falú tárgy aljtöredéke
- homorú aljú edény töredéke, barna, fényezett
- karcolt diszű, egyik sáv vörös festésű, a másik barna
- hengeres nyakú, gömbös testű edény része, hasonló
darab letört bütyök helyével
- ketté osztott bütyök vékony falú, fényezett edény
- lapos bütykök durva edényeken
- körívben elhelyezett, ujjbenyomással tagolt borda
vörös színű, vastag falú edényen
- bevagdalt, ujjal benyomkodott peremek
- lapos tálak
- díszítetlen durva kerámia

A II. szelvény 4. gödör

- vékony falú, sárgásbarna színű edény alj- és perem-
töredéke
- szürke, fényezett darabok
- hengeres nyakú, gömbös testű nagy edény része, vál-
lán két felálló hegyes bütyök
- vörös színű durva peremek, oldalak
- vörös színű, henger alakú, meghajló, pelyvával so-
ványított anyagú tárgy, lehet, hogy idolláb

A III. szelvényben 185 cm-nél jelentkező padlóhoz tartozó leletek:

- vékony falú, belül fényezett, szalagdíszes cserép
- vastag falú, vörös színű, árkolt díszű töredék
- fényezett, ívelt falú, szürke cserepek
- lapos tál
- meredek falú tál
- lapos fogóbütyök
- durva kerámia

Az I. szelvény nyugati végében, ugyanezen a szinten jelentkező leletek: /ez a szelvénynek az előbbivel szomszédos része/

- vastag falú, vörös színű, durva, árkolt díszű cserép
- szürke, vékony falú tálka, valamint fekete, vörös és barna hasonló töredékek
- lapos tál

A III. szelvény, következő szint leletei: /180-200 cm/

- vékony, ívelt falú, szürke és vörös színű cserepek
- karcolt díszű, apró bütykös töredék
- kis csőtálcás tál
- könyökfűles töredék
- barna vékony falú és vörös, belül fényezett tálak
- durva, bütykös kerámia

A legalsó kultúrréteg leletei:

- bomba alakú, vékony falú edény töredéke
- bikónikus töredék, hasvonalán kis bütyök
- karcolt díszűek: vékony falú, belül fényezett, felül párhuzamosokkal, tűzdeléssel, alul egymásba fonódó S mintával díszített cserép
- S mintás töredék, ez egyik sáv fekete, fényezett, a másik barna: ugyanaz, de fényezetlen, szögletes vonalakkal díszített
- meanderdíszes töredék: belül fényezett, árkolt díszű
- egészen vékony falú, szürke tálka
- vörös színű tálka, vége megvastagodik, vízszintesen átfűrt
- lapos tálak
- ujjbenyomással tagolt perem, lapos bütyökkel díszített perem, bevagdalt perem
- oldalán ujjal benyomva bütyök, díszítetlen durva

Az I. szelvény Ny 3. gödör /200-250/

- fekete, rosszul égetett, törekes anyagú darabok
- vörös szürke, fekete, fényezett töredékek

A III. szelvény K-i gödör /220 cm alatt/

- meanderdíszes V alaku minta sűrű párhuzamosokkal

A III. szelvény, középső gödör

- sárga-vörös festésű, fonatmintás töredék
- vastag falú, szürke, árkolt díszű
- vékony falú, barna tálak

- lapos tál
- ujjal benyomott perem
- bütyökdiszes durva kerámia

Az I. szelvény K-i vége, steril réteg alatt:

- lépcsőmintás és sűrű párhuzamosokkal, tűzdeléssel
diszített töredékek

Feltételezhetően az I. szelvényben került elő: sárga-
vörös festésű, fonatmintás töredék, oldalán tűzdelt diszű
sáv, kerek, lapos bütyökkel.

Eszközök:

6. csontár, őrlőkő

Az I. szelvény Ny-i végén /180-200 cm/ vastag halpikkely-
réteg került elő.

A leletanyag értékelése

A Felsőhalom két kultúra leleteit tartalmazza: felső rétegében a Gorzsa csoport települése található. A keskeny szelvényesor felső részén mindenütt vastag paticsréteg került elő. Az I. szelvényben az első ház padlója bolygatatlan, jól megfogható volt.

A telep párhuzamos az Alsóhalom Korek J. szerinti második rétegével.

Dolgozatomban a Gorzsa csoporttal nem kívánok foglalkozni. A gorzsai ház alatt steril réteg húzódik, az alatt pedig a Szakálhát csoport vastag kultúrrétege helyezkedik el. Az anyag egységes, az objektumok között időrendi különbséget kimutatni nem sikerült. A leletek között előfordulnak mindazok a formák, amelyek az AVK-ról írott monográfia⁷ alapján a csoportra jellemzőek: bomba alakú edény, bögre, hengeres nyakú, gömbös hasú edény, enyhén bikónikus tál. Ehhez járul még egy jellegzetes típus a lapos tál, rendkívül gyakori a telepen. Kronológiai jelentőséggel bír megjelenése, ugyanis a Tiszaí kultúra korai szakaszába tartozik. Viszonylag kevés a díszített finomkerámia, tehát a bögre leggyakoribb forma. Előfordul egymásba fonódó S minta festéssel kombinálva, de kevesebb az előbbinél. Díszítő motívumok még a kerítés minta, tűzdelés, sakktáblaminta, a durva kerámián plasztikus dísz és árkolás. Feltűnő, hogy hiány-

zik a barbotin és a körömcsepés, valamint a kiöntőcső.

A Szakálhát csoport intenzív kapcsolatot épített ki szomszédaival, lelőhelyein általánosak az importtárgyak. Lebőn a Szilmegi csoport és a Vinca kultúra kerámiája elő. Az előbbit vörös színű, durva cserép képviseli ujjbenyomással tagolt borda és hólyagos bütyök díszítéssel, az utóbbit pedig tömör talp, tűzdelt díszű töredék, és bikónikus, fekete színű, fényezett, éles törésvonalú cserép. Egy alacsony vastag falú kis tálka a tordosi gyűjtemény néhány tárgyára emlékeztet; érdekessége, hogy oldala megvastagszik és átfürt.⁸ Figyelmet érdemel 1-2 cserép, melyek alkalmasak arra, hogy a telepek a Szakálhát csoporton belül kronológiai helyzetét meghatározzuk:

- | | |
|---------------------|-------------------------|
| I. szelvény | steril réteg alatt |
| I. szelvény | 2 ásónyom |
| I. ház alatti gödör | /90-110 cm/ 3 db |
| III. szelvény | 220-200 cm |
| III. szelvény | 220 cm alatt, K-1 gödör |
| III. szelvény | középső gödör |
| I. szelvény | kelet, 170-190 cm |

Közülük három festett, vörös-sárga festésű. Ez nem idegen a Szakálhát csoportban, az arcós edényeken gyakran megjelenik. A minta azonban eltér a megszokottól, ugyanis ez a Tiszai kultúra jellegzetes fonatmintája. Ugyancsak a Tiszai kultúra kora szakaszát idézi a tűzdelés, felső részében kis kerek, lapos bütyökkel.

Az un. virágcserep alaku edényeken találkozunk vele, azintén fonatmintás, keretes diszítésű egy töredék, felső részén rácsminta és különös formájú tűzdelés. A többi meanderdiszes. Ezek is emlékeztetnek mintájukban a Tiszai kultúrára, készítési technikájuk sem azonos a szakálhát-i vastag talu arkolt diszű kerámiával. Az érkolás nem olyan mély. V alaku keresztmetszetű, mint azon.

Az említett cserepek nem sorolhatók sem a Szakálhát csoportba, sem a Tiszai kultúrába egyértelműen, átmenetet képeznek a két diszítéstílus között. Tehát az említett jelenségek: /aberbotin és körömsipkedés hiánya/ a lapos tálak egykorúsága és a fonatmintás, meander a telep anyagát a Szakálhát csoport életének késői szakaszára datálják, arra az időszakra, amikor megindult a Szakálhát csoport átfejlődése Tiszai kultúrává.⁹ Az átfejlődés Lebőn nem fejeződött be, kb. 10 cm vastag kormos réteg pusztulást jelez. A Tiszai kultúra idején a település centruma - Trogmayer Ottó megalapítása szerint áttevődött az Alsóhalomra,¹⁰ azonban ott is csak a kultúra középső szakaszától indult meg az élet. A kb. 2 m vastag egyseges kultúrréteg Felsőhalmon hosszú, lassu átfejlődést igazol. A fejlődés eredményeként kialakultak, majd egyre jobban túlsúlyra jutnak a tiszai elemek. Az utóbbi évek kutatásai során egyre több délalföldi lelőhely került elő Szakálhát-Tisza átmeneti réteg.¹¹ Az ismert lelőhelyek alapján pillanatnyilag úgy tűnik, hogy a Szakálhát csoport elterjedési területének déli részén indul meg

a Tiszai kultúra kialakulási folyamata.

E feltevést további ásatások igazolhatják, ill. cáfolhatják. Ha csupán a terület déli sávjában fordul elő átmeneti leletanyag, felmerül a lehetőség, hogy a Vinca B kultúrával való szoros kapcsolat következtében onnan érkeztek azok az impulzusok, amelyek a lassú helyi fejlődést kiváltották.

Megerősíti a telep datálását az I. szelvényben előkerült idoltöredék. Sajnos csak a kar egy darabja maradt meg, azonban jellegzetes formája alapján rekonstruálható az idol. Fontos analógiája ismert Battonya-Parázs tanyáról.¹²

A kartartás szokatlan a Szakálhát csoport és az egész korszak idolplasztikájában. Ugyanakkor általános a Tiszai kultúra antropomorf edényein. A csoport névadó lelőhelyén talált idolk egyikének karjai vízszintes csontok.¹³ Hasonlóak a Vinca B korszak idolkai is, a karcsonk ezeken néhe átfűrt. O. Höckmann a vonaldíszes kultúra vallási életét vizsgálva szintén a vízszintes karcsonkot látja általános ábrázolási szokásnak.

Egyedül a wehlitzschkeudtzi idoltöredék karjai vannak a test előtt behajlítva. Höckmann hangsúlyozza, hogy az egyedi jelenség német területen, nincs semmi kapcsolata távoli hasonló ábrázolásokkal.¹⁴

Az azonos bükki dioloknak nincs karja, ugyanúgy a megelőző AVK és Körös csoport idolkainak sincs.¹⁵

Szénászký Julia az idol eredetét délen a Balkánon találta

meg: a Vinca kultúrában akad néhány hasonló /pl. Tordoson, Vincán/ a Hamangia kultúrában, valamint a Kykladok hegedűnyak-idoljai között.¹⁶

Tekintettel a Szakálhát csoport Vincával való szoros kapcsolataira, valószínű, hogy onnan került át. Az idol készítésnek ez a hagyománya azonban sokkal távolabbra vezet. Természetesen a kartartásból nem vonható le a hiedelemvilágra, vallási életre vonatkozó messzemenő következtetés, hisz meglehetősen szokványos dolog az ismertetett tartás. Közel áll hozzá a mell alá tett kéz, amiről H. Müller-Karpe azt tartja, hogy az imádkozás póza.¹⁷ Ilyen formában nagyon gyakori, és nem lehet véletlen, hogy egyes időszakokban kizárólagos, míg máskor es másutt nem fordul elő. Kultikus tárgyról lévén szó, rendkívül szigorúak lehettek a készítési szokások és szívósak a hagyományok, így maradhatott meg hosszú időn és nagy távolságon keresztül alaptípusnak. Hozzánk a Szakálhát csoport végén érkezett meg, ez közvetítette a Tiszai kultúrába. Görögország neolitikumában szintén találkozunk vele. Először a Protosesklo kultúrában jelenik meg, majd folytatódik a Seskloban.¹⁸

A Protosesklo kultúra nem helyi gyökerű, eredete Anatóliában kereshető.¹⁹ Festett kerámiáját Hacilar korai chalkolitikus rétegeivel /V-IV./ szokás kapcsolatba hozni.²⁰ Hacilar V. chalkolitikumának alapja Hacilar VI. neolitikuma. Mellart szerint már ez a kerámia megjelenik az Égeikumban /Chios, Skyros/.²¹ Földugó vagy inggomb alakú tárgy, csont-

horog, pecsétlő mind Hacilar VI. mind Catal Hüyük VI. a leletanyagában előfordul. Ezek a tárgyak megtalálhatók a koraneolitikus Görögországban is /pl. Soufli Magulán/.²² Ugyancsak közös a naturalista stílusú idolábrázolás. Az istennők karjukat könyökökben behajlítva mellük alatt tartják.²³ Különösen érdekesek a Hacilar VI. idolk, az istenanya rendkívül naturalisztikus ábrázolásai, ezek különböző testtartásban.

Közös sajátosságuk, hogy a kezek mellen nyugsznak, szemük bekarcolt, szájuk nincs. A szem formája hasonló a Vinca kultúra jellegzetes szeméhez.

Még feltűnőbb a hasonlóság egy edény oldalára karcolt arc, házakban előkerült kőlapok esetében, melyekre csak szemeket és állat véstek.²⁴

Hacilar VI. kb. ie. 5600-ban elpusztult. A következő, V. fázisban elterjedt a festett kerámia, de még sokáig gyártották a vörös bevonatú monochron edényeket. Ebben a rétegben előkerült egy különös fej, egyedülálló Anatóliában, de Görögországban általános: a szemeket kis plasztikus bűtyök jelzi, amibe körömmel ferdén belevágta.²⁵ Szinté Európában él tovább az antropomorf edény készítésének szokása: Hacilaron a felső rétegben került elő egy ülő istennőt ábrázoló festett edény, karja a test mellé szorítva, behajlítva.²⁶

A másik rendkívül jelentős anatóliai lelőhely Catal Hüyük. Kerámikuma korábbi, mint Hacilaré:

H. Qritta adatai szerint Catal Hüyük 6350-5400 között lakott, Hacilar 5700-4900 között.²⁷

Tehát Catal Hüyük még megelőzte Hacilar kezdetét, sőt szoros kapcsolatba került vele, amint elsősorban kerámiájuk közös vonásai bizonyítanak, ill. idolplasztikájuk.

Mindkét helyen megjelenik a leopárdon ülő istennő, bár az arcábrázolás és a hajviselet különböző.²⁸

Catal Hüyük vallási életében a vezető szerepet a három alakban megjelenő istennő játssza:

fiatal nő, szülő nő és idős nő. A férfhistenség is tisztelet tárgy, de másodrendű.²⁹ A felső rétegek Hacilar naturalista idoljaival vetekedő ábrázolásainak előzményei megtalálhatók az alsóbb rétegekben. Ezek tömörebbek, egyszerűbbek.

Közülük három:³⁰ egy guggoló istennő, ülő öreg isten és szintén ülő fiatal istenség a lebói töredék legkorábbi párhuzamai. Az első kettő felsőkarján karperecet visel, hasonlóan a szakálhátiakhoz.

Anatólia sötét színű, fényezett kerámiája /Amuq A-B/ importként előfordul észak-mezopotámiai lelőhelyeken, ahol a Hasuna kultúra világos, vagy vörös bevonatú kerámiája az uralkodó. A tellegen a Hassunát követi a Samarra-kerámia. Eredete vitatott volt, Tell es-Sawwan alapján úgy tűnik, a Hassunából alakul ki.³¹ Jelentősége abból áll, hogy először jelenik meg vele a naturalisztikus ember és állatábrázolás Észak-Mezopotámiában. /kb. i.e. 5500/

Idoljai nagyon jellegzetesek: alabástromból készültek,

szemük rombusz alakú, karjuk könyökben behajlítva, a testhez szorítják.³² Érdekesség, hogy Tell Hassunán-rétegben előkerült egy arcós edény hengeres nyaka.³³ Az arc festett, de szerkezetében hasonlít a szakálhátú arcok ábrázolására.

A kartartással jellemzett idoltípus a Samarra után következő Halaf-korszakban is általános.³⁴ Összefoglalva: Anatóliában a VI. évezred elején kialakult egy olyan ábrázolási szokás, mely elterjed még abban az évezredben Észak-Mezopotámiában, eljut a Balkán-félszigetre, onnan észak felé haladva eléri a Kárpát-medencét.³⁵

Természetesen nem szükségszerű, hogy végigjárja az ut minden állomását. Makkay J. pl. nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a Hassuna kultúra nyugat felé való terjeszkedése közben eljutott DK-Európába.³⁶

Vlassa közvetlen kulturális kapcsolatot talált a tordosi gyűjtemény néhány tárgya és az elő-ázsiai terület között.³⁷

Az ábrázolási szokás felvázolás terjedése nem jelent feltétlenül etnikus mozgást, bár egyes pontokon, pl. Anatólia és Görögország között valószínű.

Összefoglalás

A korai és középső neolitikumban ismeretlen ábrázolási szokás jelenik meg a Kárpát-medencében a középső és későneolitikum fordulóján.

Ebben az időben indul meg a Dél-Alföldön az a folyamat, melynek során a Szakálhát csoportból kialakul a Tiszai kultúra. A fejlődés egyik állomása az ismertetett Tápé-Lebő-Felsőhalom.

Az új idoltípus átvétele összefüggésben lehet feltételezett déli impulzusokkal, melyek a folyamat elindításában nagy szerepet játszottak.

Jegyzetek

1. REIZNER: Lebőí, őthalmi és óbébai ásatások
AE 1904. 76-88.
2. MÓRA: Dolg. 6 /1930./ 159-160.
3. KOREK: Lebő-halmi ásatás 1950-ben
AE 1958. 132-155.
4. TROGMAYER: Ásatás a Tápé-Lebőn MFME 1957. 19.
5. ld. Ásatási napló
6. TROGMAYER: Studijné Zvesti 17 /1969./ 472.
7. KALICZ - MAKKAY: Die Linienbandkeramik in der Ungarischen Tiefebene
Akadémia, 1977.
8. ROSKA: A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Múzeum
Érem- és Régiségtárban
Kolozsvár, 1941.
9. Az 1956-os ásatás alapján a Szakálhát csoport késői
fázisába sorolja Kalicz N. és Makkay J. Lebőt.
10. TROGMAYER: i.m. 473.
11. Dél-alföldi lelőhelyek: Vésztő, Békés, Battonya, Dévaványa, stb.
12. SZÁNÁSZKY Julia: AE 1977/2.
13. BANNER-BÁLINT: Dolg. 1935. 183. 4. kép
14. O. HÖCKMANN: Alba Regia XII/1971/ 188.
15. KALICZ N.: Agyagistenek Bp. 1972.
16. SZÁNÁSZKY: i.m. 216.

17. H. MÜLLER - KARPE: Handbuch der Vorgeschichte II. 393.
18. THEOCHARIS: Neolithic Greece 12, 15, 17, 18, 37.
H. MÜLLER -KARPE: i.m. 135, 138, 133 tábla
19. THEOCHARIS: i.m. 39.
20. GARASANIN: AJ IV. /1963/ 2.
21. MELLAART: Earliest Civilizations of the Near East
London, 1965. 108.
22. THEOCHARIS: i.m. XX. XXII. 3.
23. MELLAART: i.m. 105.
24. U.O. 109.
25. U.O. 112.
26. U.O. 99. kép
27. QUITTA: Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient
und Europa
Evolution und Revolution 3. kép
28. MELLAART: i.m. 100.
29. U.O. 92.
30. U.O. 74. MÜLLER - KARPE: i.m. 117. 13. 17.
31. EHRIICH: Chronologias in World Archeology 140.
32. BRENTJES: Von shanidar bis Akkad 31. kép
Leipzig-Jena-Berlin 1968.
33. U.O.
34. U.O. 104.
35. A pillanatnyilag fennálló nagy időkülönbség indokolatlan-
nak tűnik.
36. MAKKAY: Alba Regia XI. /1971/ 137.
37. VLIASSA: Acta Musei Napocensis VII. /1970/ 3-33.

GERGELY ANNA

A n t r o p o m o r f e d é n y L e b ő r ő l

A Lebó-Felsőhalomról származó anthropomorf edény a Móra Ferenc Múzeum 1956-ban végzett ásatásáról került elő. Az említett edény lelőköörülményeit, sajátos ábrázolási módját az alappublikáció adja.¹ Az azóta megjelent munkák is inkább bemutatására semmint interpretálására törekedtek.²

A z e d é n y l e í r á s a :

A tárgy az "A" szelvényben került elő, a lesározott H₂ ház padlóján. Kísérő leletek: csontárok, csontlyukasztó, piros festésű, meanderes töredékek, átfúrt bütykös edények. Téglavörös, bombaalakú edény. Legnagyobb kihasasodásánál kettő, szimmetrikusan elhelyezett fogóbütyök látható. Erős kopásnyomokat mutat, a jobboldali letörött. Az edény nyaka hiányzik, de a törés ívéből jól látható, hogy erős tagolással jelezték a vállhoz való kapcsolódását. A törött felület több helyen laposra csiszolták, néhol festékanyagok láthatók rajta. Díszítése két síkra osztja az edényt. A fülek magasságában két bekarcolt vonal fut körbe. szabálytalanul görbén. Az egyik oldalon ez alatt lecsüngő háromszög díszítések futnak körbe a két fül között. A másik oldalon az edényt két részre osztó vízszintes tagoláshoz téglalapok tartoznak, a farkasfogak hiányoznak. Az edény vállát mindkét oldalom két-két koncentrikusan elhelyezett téglalapokból álló dísz borítja. A két zárt egységből álló zárt mintát az egyik oldalon három, a másik oldalon egy függőlegesen

húzott vonal választja el középén. Az egyik oldal díszítését a másiktól a fülek vonalába karcolt, ellipszisekkel párhuzamosan ívelt vonalak választják el. Az edény vállán a két oldal felé egy-egy vonalakkal téglalapora osztott vonalpár fut mintegy keretezve a töredékes nyakrészt, melynek lezáródásaitól egy-egy hasonlóan felosztott sáv fut az edény szájnyílásáig. A téglalapokkal díszített oldalon a vonalpárok által bezárt terület öt, a vízszintes vonalpárra merőleges bevágás díszíti. M: 38,5 cm, Szé: 14,5 cm, legn.kihas.: 35,5 cm, Fá: 26,8 cm. A díszeket nyers agyagba karcolták be éles, hegyes tárggyal, így a nyers agyag viszsza-
szapördült a vonalak peremére.

A dolgozat célja, hogy az anthropomorf edény díszítőelemeit a maguk funkciójában vizsgálja és ezeknek a vallási, kultuszélettel kapcsolatos vonatkozásaihoz szempontokat adjon. A neolithikus társadalomról alkotott elképzelésünk ma még meglehetősen töredékes, mégis a kultuszélettel kapcsolatos fejtegetéseinket az adott kor valóságába kell ágyaznunk. Ezért talán legfontosabb az edény funkciójának magyarázata.

Már Trogmayer O. feltételezte az edény kultikus használatát.³ A kultusztárgyak kiválasztása, körülhatárolása igen nehéz feladat, hiszen régészetileg szinte megfoghatatlanok. Így legtöbbször bizonyos tárgyak, melyeket nem tudunk szokatlanságuk miatt megmagyarázni, ebbe a kategóriába esnek.

Tehát jelenlegi objektív mércénk ma is a szubjektív megítélés.

Az edények pontos analógiáját nem találtuk meg, mindenesetre a Kárpát-medencében egyedülálló. Kultusztárgyról lévén szó egyedi darab lehetősége is felmerülhet, melyet vagy egy alkalomra készítettek, vagy hosszabb időn keresztül egy zárt közösség vallási életében játszott fontosabb szerepet. Ez utóbbi valószínűbb, különösen, ha figyelembe vesszük a másodlagosan lecsiszolt peremet.⁴

A tárggyal való különös bánásmód, az elkészítéséhez fűződő félelmek, hiedelmek évezredekén keresztül megmaradtak néhány esetben napjainkig. Természetesen az ilyen tevékenység indíttatása, mechanizmusa más mint az élelelmenterelő társadalmakban, ezért felhasználhatóságuk meglehetősen korlátozott.

Edényünkhöz egyetlen ábrázolásban rokon galateai "pithos" szolgál párhuzamként. Nitu a Suceveni-ben talált tárgyat a tojásdad típusú, négy asszimmetrikusan elhelyezett fülű, steathopyg, anthropomorfizált kerámiák közé sorolja.⁵ Asszimmetrikus profilja csaknem észrevehetetlen, de díszítéssel kihangsúlyozták csak úgy mint a lebői edénynél.⁶ A főt elhelyezett füleket csigavonalakkal tagolták és cikk-cakk vonalakkal kötötték össze.

A lebői edény is a melleket jelképező bekarcolásnál az

egyik oldalon kidomborodik, bár ez az asszimetria nem bontja meg az edény arányait.

Az anthropomorf edények, ábrázolások körét áttekintve⁷ bizonyítottan látszik ebben az esetben is, hogy e motívumokat kispasztikáról vitték át kerámiaára. Az agyagművességnek ősidők óta léteztek olyan sztereotípiái /nyaklanc, öv.../, melyeket eredetileg rituális viseletnek ábrázoltak és ezek az elemek kerültek át az edényekre megváltozott, kizárólagosságot jelző funkcióban.⁸

A Vincán talált idolk⁹ nagy száma, a bekarcolt vonalak kompozíciója lehetővé tette a neolithikus női öltözet, rituális öltözet rekonstrukcióját, melyet legutóbb M. Gimbutas végzett el.¹⁰

Ugyanezt bizonyítja a Karanovo III. rétegéből előkerült kis mécses is.¹¹ Ez a mécses vagy áldozati oltár ugyanúgy mint a lebbi edény istennőt ábrázol: nyakát kétsoros gyöngyfűzér díszítés, a tárgy vállain látható ábrázolás /spirál/ mellábrázolásnak fogható fel. A mélyen bekarcolt spirálisok közti "M" motívum meghatározott körben e korban általános, de mindenképpen votív tárgyaknál láthatók. A lábakon levő vésetek talán gabona stilizátumok. Ez utalna a szertartásban betöltött szerepre /gabona-, magkultusz/.

Az ábrázolás mibenlétének magyarázata előtt kell kitérnünk a neolithikus gondolkodásmód egy absztrakts folyamatára, melyre először a romániai arcok edények kapcsán hív-

ták fel a figyelmet.¹² Az emberi test legfontosabb részét az arcot, a szemeket örökítették meg, mely az egész testet jelképezte. Talán ezzel a "pars pro toto" szemlélettel magyarázható, hogy ábrázolásaink egy részén hiányzik a száj és más érzékszervek is. A leböi edénynél is arról az explicit kifejezési formáról van szó, mely a közösség minden tagja előtt világos volt. Csupán jelzésszerű stilizátumokra van szükség, hogy ugyanazokat a tudattartamokat közvetítse. Így tehát nem is volt szükség a női genitáliák jelölésére sem, mint ahogyan nem is jelölik ezeket arcos edényeink.

A két fül közti spirál illetve a másik oldalon szögletesedő motívum a női mellek stilizátumai. O. Höckmann¹³ szerint a Közép-, és Délkelet-európai leletekre egyaránt jellemző a másodlagos nemi jellegek hangsúlyozása, mely a termékenység kultusszal van összefüggésben. Ugyanerre utalnak a Catal Hüyük VII. rétegében talált mellszimbólumok is, melyek a réteg legnagyobb templomának falát díszítették.¹⁴

A leböi edény öve is az attributált istennő jelképe. Figyelemre méltó, hogy első attributált istenünk a Szegvártüzkövesi "Sarlós isten" övét is pontosan így ábrázolták, sőt a kökénydombi I. Vénusz övábrazolása is megegyezik a leböi edényével. Azzal az oldallal, melyen a két fül közt farkasfog díszítés fut körbe. Nem lehet az sem véletlen,

hogy mindkét tárgyon van karperec. A kökénydombi I. Vénusz mindkét csuklóján is többszörösen tekercselt karpereceket jeleznek a bevágások, öve csaknem belevész a térd közepéig futó dús meanderdiszbe. Hordozható trónusa típusában megegyezik a "Sarlós istenével". Tehát isteni hatalmának nemcsak a sarló a jelképe szerintünk, hanem a karperecek, az öv is, a trón, - maszkja pedig istenségének "kelléke". Ilyetén módon talán sikerül megfognunk az istenábrázolások állandó sztereotípiáit, melyek a XX. század emberének sokszor feloldhatatlanok.

Ezek az anthropomorfizált istenképzetek a való világban létező attributált uralkodóktól vették jelrendszerüket az absztrakció egy fejlett fokán.

Összegezve a lebői anthropomorf edény ábrázolásáról mondottakat: valamilyen vegetációs istennő ábrázolása.

Az ábrázolásmód és az edényforma kapcsolát elemelve arra a következtetésre jutottunk, hogy míg az arcós edényeknél a kettő közt a legtöbb esetben nincs összefüggés, addig itt a kettő közt szerves összefüggés van. Ez esetben méretét tekintve is inkább tárolóedényre gondolhatunk, mint ahogyan több hasonló tárgy, mely a vegetációs szertartásokkal függ össze.

Popovits¹⁵ a vincai edénynél nagy mérete miatt /m: 1,25/ pithosra gondol, Nitu¹⁶ szintén a suceveni edénynél. Más

esetben víztárolásról, italáldozatról írnak a kutatók.¹⁷

A funkció megállapítása hiteles leletek hiányában eléggé bizonytalan, de az ábrázolás jellege miatt gyakorlati használata egyáltalán nem valószínű.

Az edény kidolgozása nem vall gyakorlott kéz munkájára, sőt más kultusztárgy kivitelezéséhez képest dúrva munka. Ez is azt bizonyítja, hogy a rajta levő ábrázolás a fontos nem pedig a megformálása.

A szertartásban betöltött szerepe re utal, hogy az edény nyakának szándékos vagy véletlen letörése után a peremet lecsiszolták, festették. Lehet, hogy nem időtálló anyagból /fa, bőr, textil.../ pótolták a hiányzó részt. Ily módon cserélhetőségével más-más arcú istenség megjelenítésére volt lehetőség a szertartások során.¹⁸ Elképzelhető, hogy véletlen megcsönkulása után votív jellegét veszítve használati tárggyá vált.

A lebbi anthropomorf edényen feltűnő, hogy tulajdonképpen két ábrázolás látható rajta, ti. a két oldal ábrázolása nem egyezik meg. Ehhez a két testhet két fej tartozhatott. Ezek funkciójára két rekonstrukciós lehetőség van: 1. hogy a szertartásban résztvevők mindegyike mindkét oldalról láthassák, 2. hogy jelezze az elvont gondolkodás magasabb szintjén - ez az isten már mindent lát.

A különböző testrészek, érzékszervek megkettőzésére, ill. megsokszorozására van példa a termékeny "félhold" területéről.

Az így ábrázolt személyek az anthropomorf istenképzetek szellemében az ember és az isten közt közvetítettek.¹⁹ Ennek a közvetítésnek a mechanizmusa azonban még ismeretlen előttünk.

A lebői edényt csonka volta ellenére kétarcú/fejű isten ábrázolásának tartjuk. Ezt támasztja alá a két oldal eltérő ábrázolása is.

K r o n o l ó g i a i h e l y z e t é t tekintve úgy tűnik, hogy a Szakálhát-tiszai átmenet idejére tehető. A kutatók nagy része egyetért abban, hogy a tiszai kultúrát kialakító komponensek közül a szakáháti csoportnak meghatározó szerepe volt.²⁰ A tellek, tellszerű települések továbbfejlődtek és a késői neolithikum koncentráltabb gazdasága csak e fejlődési vonalba illesztve magyarázható.

A két kulturális egység genetikus kapcsolatát bizonyítják a telepekről előkerült leletek is. Szakálháton²¹ a tiszai motívumok alárendelt jelentőségűek és nem a tiszaira jellemzők. /Nem borítják az egész területet, hiányzik a terület mezőkre bontása./ Dévaványa-Sártó²² kétrétegű település, több belső réteggel. Négyszögletes alaprajzú, tapasztott padlójú házból kései Szakálhátra jellemző anyag került elő, melyet stratigráfiailag a tiszai kultúra követett. A szakálhái csoport és a tiszai kultúra genetikus kapcsolatát bizonyítják még a Békéspovádi²³, lebői²⁴, vésztői²⁵ és más eddig közöletlen dél-alföldi lelőhelyek stratigráfiái.

A Lebőről származó anthropomorf edény r e l a t í v
k r o n o l ó g i a i h e l y z e t é t ezen telepek
Szakálhát-tiszai átmenetet jelző horizontjai határozzák meg.

A középső neolithikumban jelentkező, tároló edényeken
lévő arcábrázolásokat a tiszai kultúra átvette, de azok
kivétel nélkül textílmintákkal kombinált edényeken jelen-
nek meg.²⁶ Ebből következően a kultuszéletnek bizonyos fokú
kontinuitásával kell számolnunk. A tiszai kultúra magas mű-
vészi szintet képviselő tárgyai szerintünk kialakulásukat
tekintve a Szakálhát csoportból ered, kiegészülve más kom-
ponensekkel.

Feltehetően a Szakálhát csoportnak nemcsak a tiszai kul-
túra kialakulásában játszott szerepe nagyobb mint ahogyan
eddiggi kutatásunk állította, hanem e fejlődési folyamat elin-
dítója, s bizonyos mértékben ethnikai hordozója is.

A lebői edény e r e d e t é t vizsgálva arra a követ-
keztetésre jutottunk, hogy helyi készítésű darab. Anyaga,
égetése, színe, kidolgozása alapján beleillik a telep anya-
gába. Amennyiben az eredet kérdését az edény ábrázolása szem-
pontjából nézzük, úgy egyértelműen kapcsolódik á l t a l á -
b a n a neolithikus vallás termékenységi kultusz hagyománya-
ihoz, s annak helyi viszonyokra való adaptációja is. Tárgyunk
kronológiai helyzete felveti a neolithikus v a l l á s r é -
t e g e i n e k differenciáltabb vizsgálatát. Makkay a
sabatínovkai leletegyüttes kapcsán tért ki legutóbb a neo-
lithikus pantheonra.²⁸

A neolithikus vallásnak három, illetve négy rétegét feltételezi, mely durván egybeesik az újkőkor időrendi tagolásával. A lebői edényt ebbe a munkahipotézisként felállított rendszerben kíséreljük meg elhelyezni, bár ez a modell is mint a sémák mindegyike erősen stilizált, klasszifikációja mesterséges.

A lebői edény szempontjából a középső neolithikum korára eső második fejlődési szakasz a fontos. A mag és eddig ismeretlen kultuszok a termékenység szolgálatában állottak. A korszak végét a vallási élet differenciálódása, bizonyos szertartástípusok elkülönülése jellemzi. Az istenábrázolások az istenségek különböző aspektusait hangsúlyozzák. /Vö.: Catal Hüyük/ Szerintünk talál ekkorra tehető "a neolithikus pantheon" annak helyi változatainak kialakulása.

Erre a Vinca B/C időszakra jellemző, hogy kezd szétesni az ősanya kultusz. Ez kettős arcú istenek, istenpárok, sokasodó férfi ábrázolásokban ölt testet. A kötöttségek lazulása azonban nem jelentette a szellemi szféra teljes újratermelését, figyelmen kívül hagyva az évezredes fejlődést. Az ábrázolásokon épp ezért találjuk ugyanazokat a motívumokat hosszú időn keresztül, hiszen explicit kifejezési formáról van szó. Másrészt, pont a fogantatásról, élet keletkezéséről, a halálról vallott elképzelések raktározódnak el legrigorózusabban a kultúrális, később az etnikai tudatban. Éppen ezért legjellemzőbbek egy kultúra régészeti hagyatékára.

Ebbe a mechanizmusba illik bele, hogy a lebői edény ábrázolását kisplasztikáról vitték át kerámiára.

A lebői anthropomorf edény lényeges láncszem a mediterrán klasszikus istenvilág előképeinek megértéséhez.²⁹ Annak a fejlődésnek szerves része, amely egyrészt integrálja, másrészt differenciálja is azokat. Egyrészt feleslegessé válnak a fantasztikus elemek, másrészt az ismeretek új, általános rendszerbe épülnek. Így formálódik mind karakterisztikusabbá a neolithikus mítoszokból a mediterrán istenvilág pantheonjának alakjai. Olyan folyamat, melynek során az istenek sokoldalúsága redukálódik, egységesedési folyamat indul meg, mely során néhány isten általános érvényre emelkedik.³⁰

Ö s s z e g e z v e az eddigieket a következőkkel járulunk hozzá a lebői anthropomorf edény magyarázatához:

1. Edényünk egy kis közösség vallási életében játszott fontos szerepet hosszabb időn keresztül. A rajta lévő ábrázolást kisplasztikáról vitték át, mely a rituális viseléssel függ össze.
2. Tárgyunk egy attributált vegetációs istennő ábrázolása, s mint ilyen első a Kárpát-medencében.
3. Feltehetően kétarcú/fejű isten lehetett, mely rávilágít a szertartás rendjére, az absztrakciós gondolkodás mechanizmusára. Másodlagos felhasználásának csupán a ténye biztos, rendeltetése vitatható.

4. Relatív kronológiai helyzetét különböző telepek Szakálhát-tiszai átmenetet jelző horizontjai határozzák meg.
5. A tiszai kultúrát kialakító komponensek közül a Szakálhát szerepe nagyobb, mint ahogyan eddigi kutatásunk tartotta.
6. A lebői edény jelentőségét az adja meg, hogy láncszem a mediterrán istenképeinek megértéséhez. Másrészt a klasszikustól eltérő, a sajátosan kárpát-medencei neolithikus "pantheon" kibontakozó istenalakját rajzolja elénk.

Jegyzetek

1. TROGMAYER, O.: Ásatás Tápé-Lebőn MFME 1957.XIV.t.la-d.
2. H. MÜLLER - KARPE: Handbuch der Vorgeschichte Jungsteinzeit Band II. München 1968. Taf. 184. 13.
M. KALICZ - J. MAKKAY: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene Stud. Arch.VII. Bp.Akadémiai, 1977. 187.11.
3. TROGMAYER, O.: i.m. 54.
4. J.B. MOREAU: Les grandes symboles méditerranées dans la poterie algérienne Alger 1976. 58.
UJVÁRY, Z.: Anthropomorphe mythische Wesen in der agrarischen Volksüberlieferung Ungarns und Europas Acta Ethn. XVII.1968. 65-66.
5. A. NITU: Un vas anthropomorf de tip Stoicieni-Suceveni Carpatica VI /1973-74/ 8. Fig. 1.
6. A. NITU: i.m. Fig. 2.
7. P.J. UCKO: Anthropomorphic figurines of Prehistoric Egypt and Crete with comparative material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece London, Szmidla 1968.
B.L. GOFF: Symbols of Prehistoric Mesopotamia New Haven London 1973.

- O. HÖCKMANN: Menschengestaltige Figuralplastik des
südosteuropäische Jungsteinzeit und Stein-
kupferzeit Hildesheim Lax 1968. Taf. 15.
513-514 /Akropotamos/ Taf. 438 /Dikeli Tas/
8. O. HÖCKMANN: Andeutungen zu Religion und Kultus in der
Bandkeramischer Kultur Alba Regia XII
/1871/ 209.
9. VASIC: Prehistorica Vinca Beograd III, L., LXI., CII.,
LXI., t.
10. M. GIMBUTAS: The Gods and Goddesses of Old Europe 7000-
3500 BC. Thames and Hudson London, 1974. 45.
11. H. MÜLLER - KARPE: i.m. Taf. 156.
12. A. LASZLÓ: Vases neolithiques à face humaine découvertes
en Roumaine Alba Regia 1971. 221.
13. O. HÖCKMANN: Alba Regia 1971. 194.
14. J. MELLAART: Catal Hüyük, Thames and Hudson London 1964.
15. POPOVITS: Une civilisation Égéο- orientale sur le moyen
Danube Rew, Arch. II /1965/ 54.
16. A. NITU: i.m. 15.
17. A. LASZLÓ: i.m. első sorban az amfóra alakú tárgyaknál
veti fel ezt. Ilyenek a barlebeni, zausvitzi,
husi edények Fig. I/1 11-12.
- PABLU: Arch. Rozl. 17/1967/
18. J. MAKKAY: Die balkanische sog. "Kopfloze" Idole AAH.
14 /1962/ 1-24.

19. Gilgames. KOMORÓCZY Géza jegyzetei 300.
A kétarcú ábrázolások közül a békásmegyeri és a vincai a legismertebbek. Az arcábrázolásoknak ez a típusa a Vinca kultúra idősebb fázisára jellemző.
20. KOREK, J.: Tiszai kultúra kandidátusi értekezés
KOREK, J.: előadása Hódmezővásárhelyen
TROGMAYER, O.: régészeti előadásai 1977.
O. TROGMAYER: Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mittel-Theis Gebiet St. Z. 17 /1969/ 479.
21. BANNER J. - BÁLINT A.: A szakálhádi őskori telep Dolg. 1935. 75-96.
22. KOREK, J.: Neolithikus telep és temető Dévaványán Fol. Arch. 19 /1961/ 9-26.
23. TROGMAYER, O.: X-XI. századi magyar temető Békésen MFME 1960-1962. 9-38.
24. TROGMAYER, O.: MFME. 1957. 57.
25. HEGEDŰS, K.: Doktori értekezése
26. Szegvárról AAH. 1959. I/14-15. Kőkenydombról Arch. Ért. 1949. XV/4; Csókáról BANNER, J.: The Neolithic settlement on the Kremenják Hill at Csóka /Coka/ AAH. 12/1960/ V/4; Tűzkövesről: TOMPA, F.: Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükk- und Theiss Kultur AH. 5-6/1929/ XV/4.
27. HÖCKMANN is felvetette, hogy néhány eredetileg Dél-Kelet-Európából származó kultuszforma a vonaldíszes kultúrában helyi képződést mutat.

28. MAKKAY, J.: Kísérletek a neolithikus mithoszok rekonstrukciójára /Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Bp. 1978. 390.
29. M. GIMBUTAS: i.m. 214. Demeternek a malac, disznó kultisszal való kapcsolata alapján is feltételezi, hogy a mediterrán istenség elődei már a neolithikumban is megvoltak.
30. KOMORÓCZY, G.: Termékenységsszimbólum és vallási tudat I. Emberalakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában. Világosság 1978/2. 73.

TÓTH SÁNDOR

A 16 - 17 . századi török
válság fő kérdései

Ez a dolgozat a török birodalom hanyatlásának kezdetével foglalkozik, vizsgálja azokat az okokat, amelyek a hanyatláshoz vezettek.¹ Ennek a hosszú történelmi folyamatnak a tanulmányozása igen fontos egyrészt gazdaság, társadalom és politikatörténeti szempontból, másrészt a birodalom nagysága /kb. 6 millió km² területű, 30 millió körül van lakossága/ folytán világpolitikai jelentősége van a birodalom belső és külső helyzetében végbement változásoknak.²

Előljáróban le kell szögeznünk azt, hogy a hanyatlás és a válság fogalmak korántsem tekinthetők egymást teljesen fedő és egymásnak pontosan megfelelő fogalmaknak. A hanyatlás egy lényegében visszafordíthatatlan történelmi folyamatot jelöl, egy önmagát túlélte, a haladással lépést tartani már nem tudó gazdasági-társadalmi alakulatot jellemez. A török birodalom esetében ez hosszú, a 19. század végéig elhúzódó folyamat. A válság ezzel szemben olyan társadalomra vonatkozik, amelyben egymással ellentétes gazdasági-társadalmi folyamatok ütköznek egymással és ezek eredője nem szükségszerűen a hanyatlás felé mutat. A török birodalom esetében a hanyatlás válságok egymást követő sorozatában valósul meg és válik tendenciából visszafordíthatatlan folyamattá.³ Véleményem szerint tehát indokolt, hogy a 16. század végi

és 17. századi jelenségekre úgy tekintünk, mint válságra. Ez a válság egyben a török hanyatlás első szakasza is, amely az átmenetet jelentette a dinamikus, expanzív birodalomból a területileg is kisebb, politikailag pedig jóval kisebb szerepet játszó, hanyatló birodalom irányába. A hanyatlás e szakaszban azonban nem teljesen egyértelmű, elvileg megvan a lehetősége annak, /és ezt belső reformkísérletek jelzik/ hogy a válságból ne legyen hanyatlás. A török birodalom belső struktúrája és a kedvezőtlen világgazdasági folyamatok azonban hiábavalóvá teszik e próbálkozásokat és a 17. század végétől, 18. század elejétől fogva nyilvánvaló, hogy az előző szakasz válságjelenségei mély és tartós hanyatlásba torkollottak.

A következő kérdés, ami felmerül a válsággal kapcsolatban, hogy mikorra tehetjük a válság kezdetét. A periodizáció, amelyet a válságot előidéző okok és szimptómák segítségével végezhetünk el, korántsem egyszerű probléma. Maguk a válság idején élt török politikusok, történetírók /Kocsi bég, Khatib Cselebi és mások/ Szulejmán szultán halálától számították a birodalom hanyatlását. Kocsi bég szerint /1630-ban írta/: "Szerencsés uralkodása alatt az iszlám országa nagy és virágzó volt."⁴ Ugyanakkor észrevette a szulejmáni rendszer árnyoldalait is /pl. a vidék elnéptelenedését/. Követendő példának mégis - mivel a siker dominált akkor - a Szulejmán uralma alatti korszakot tartotta.

A polgári történészek jelentős része is hasonlóképpen vélekedett a válságról és annak okát Szulejmán utódainak gyenge képességeiben látta. Itt csak Szekfü Gyulát idézem: "Szulejmán halála óta, II. Szelim és III. Murád alatt gyors bomlási processzus."⁵ Kétségtelen az, hogy az ázsiai despotikus rendszerben a szultánnak valóban kulcsszerepe van, ilyen jelentős gazdasági-társadalmi változásokat azonban mégsem lehet egyetlen, mégoly fontos szerepet betöltő személy képességeiből, avagy jelen esetben azok hiányából levezetni.

Az ellentmondás nyilvánvaló meglétét érezve néhány történész törvényszerűségekkel igyekezett igazolni azt a feltevést, hogy a válság Szulejmán halála /1566/ után elkezdődött. Ezzel kapcsolatban utalnak az intézményrendszer/szolgarendszer, timárrendszer/ változásaira, mint olyan tényezőkre, amelyek a változások döntő okai voltak.⁶ Itt megjegyezném, hogy az intézményrendszer átalakulását sokkal inkább okozatnak, szimptomának kell tekintenünk egyrészt, másrészt viszont az intézményrendszer átalakulása fokozatosan ment végbe és egyáltalán nem köthető 1566-hoz, mint korszakhatárhoz.

Van olyan koncepció is, amely szerint már a 16. század elején hatottak a válságot előidéző okok.⁷ A legtöbb kutató azonban a válságot a század utolsó harmadára datálja, illetve többen is a 16. század végére, utolsó évtize-

dére utalnak.⁸ A marxista történészek túlnyomó többsége is e két datálás valamelyikét jelöli meg, mint a válság kezdetét.⁹ A fő probléma - és ez több kutatónál jelentkezik a datálás bizonytalanságában - az, hogy nincsenek olyan egy-
séges kritériumok, amelyek alapján kétséget kizáróan meg-
állapíthatnánk a válság kezdetét. Kérdés az is, hogy egyes
szimptómák /mint pl. falusi depopuláció, intézményrendszer
átalakulása, infláció stb./ alapján beszélhetünk-e válság-
ról, vagy ezen jelenségek együttes jelentkezését vesszük-e
a válság feltételének. Probléma az is, hogy az egyes válság-
jelenségek meddig számítanak válságcsírának és milyen fokot,
szintet kell elérniük ahhoz, hogy válságról beszéljünk.

A magam részéről úgy vélem, hogy válságról akkor be-
szélhetünk, ha a szimptómák túlnyomó része fellelhető és a
korábbi előfordulásokhoz képest ugrásszerű /minőségi/ vál-
tozást mutatnak. Ugyanakkor a belső struktúra is a lassú
átalakulás kezdeteit mutatja a világgazdasági folyamatoknak
mintegy belső, sajátosan török vetületeként. Ez az időszak
pedig /Halil Inalcik szerint is/ az 1580-as évektől kezdődik.
Az un. "árforradalom" ekkortól érezteti teljes erővel hatá-
sát a török birodalomban és a korábbi lassú változásokat
egyrészt felgyorsítja, másrészt - összhangban más tényezők-
kel - a korábbi gazdasági-társadalmi szerkezetet bomlasztja.

A válság persze nem minden előzmény nélkül alakult ki
ebben az időszakban. Itt utalnunk kell arra, hogy a Szulejmán

uralkodása alatti expanzió a végsőkig kimerítette az amúgyis stagnáló gazdaságot és így közvetve részesévé vált a későbbi válságnak. Uralkodása alatt, főleg annak végső szakaszában /1550-es évek/ a válságnak bizonyos jelei már mutatkoznak /depopuláció, felkelések, kisebb infláció/. Ezek azonban nem terjednek ki a gazdasági és társadalmi élet egészére, és méretükben is messze elmaradnak az 1580-as évek parallel jelenségeitől is. Úgy vélem, hogy az 1550-es évek elejétől az 1570-es évek végéig tartó szakaszt /kb. 30 év/ úgy kell tekintenünk, mint a "virágkor" és a válság kitörése közti átmeneti szakaszt. Ezt az időszakot olyan akkumulációs időszaknak tekinthetjük, amelyben az előző korszak /azaz az un. "virágkorban" is meglevő/ problémái elmélyültek és a világgazdasági folyamatok hatása révén újak keletkeztek. A 16-17. századi válság "lezárulását" /azaz a válság hanyatlásba való átmenetét/ illetően még nehezebb a datálás, hiszen egymásba átmenő és ne lezáruló folyamatról van szó. A belső struktúra változásai alapján való elkülönítéshez a hanyatlás történetének alaposabb vizsgálatára, több adatra lenne szükség. Ennek hiányában a korszak kutatói külsőlegyes kritériumok alapján végeztek el a periódizációt. Van olyan kutató, aki az intézményrendszer átalakulását veszi perióduszáró tényezőnek és ez alapján 1617-re teszi a válság első periódusának /nála 1566-nál kezdődik az átalaku-

lás/ végpontját.¹⁰ Egy másik kutató valószínűleg nemzetközi gazdasági összefüggések alapján /az "árforradalom" kb. ekkor zárul le/ 1650-re teszi az 1570-ben elkezdődött válságkorszak lezárulását.¹¹

Davison a válság külső megnyilvánulását tekinti ilyen periódusvégnak. Ilyen egyértelmű megnyilvánulása a válság hanyatlásba fordulásának a birodalom területi kontrakciója a 17. század végén. Eszerint a válság "lezárulásának" és a hanyatlás kezdetének időpontját a karlócai béke /1699/ jelzi.¹²

Jómagam is ez utóbbi álláspontot fogadtam el, mivel a területveszteségek újabb belső változásokat eredményeztek a 18. században, ezért helyesnek mondható, ha az expanzív és területi kiterjedésének maximumát a 17. században elérő, bár belső problémákkal küszködő birodalmat elválasztjuk a már egyértelműen hanyatló, a kontrakció útjára került 18. századi birodalomtól. Ezzel persze nem akarjuk azt állítani, mintha a 16-17. századi válság és a későbbi hanyatlás között nem lenne semmiféle kontinuitás.

Az 1580-tól 1699-ig tartó nagy válságkorszakot két alperiódusra osztottam: az 1580-1630-ig tartó és az 1631-1699-ig tartó szakaszokra. Az első szakaszra jellemző a válság jelentkezése minden területen /gazdasági, társadalmi, politikai stb./. A második korszak reformkísérletek /IV. Murád szultán és a Köprülü nagyvezérek tevékenysége/, amelyek ellenére a belső és külső problémákat nem sikerül megoldani, az első

szakaszban tapasztalt jelenségek tovább fejlődnek és a válság elmélyül.

A periodizáció után a válság belső és külső okaival kell foglalkoznunk. Először nézzük a belső okokat, azaz a birodalom strukturális adottságait. Ennek tanulmányozásánál szemünkbe ötlük a török gazdasági-társadalmi alakulat elmaradottsága, mélységesen konzervatív, nemcsak saját, hanem tartományainak fejlődését is nagymértékben akadályozó, gátló volta.¹³ Alapjában véve az un. ázsiai termelési mód talajában gyökeredző, annak sajátosságait mutató ázsiai típusú feudalizmus jellemezte a birodalmat. Ez európai mértékkel mérve korafeudális rendszernek felel meg.¹⁴ Erre a fejletlen gazdasági alapra egy katonai-bürokratikus gépezet épült, élén a szultánnal.

Nézzük meg ezt a gazdasági alapot. Ennek legjelentősebb szférája /a korafeudális szintnek megfelelően/ a mezőgazdaság. A paraszti gazdaságok naturális jellegűek voltak, a háziipar és a földművelés nem vált szét. Technikai színvonalja igen alacsony volt, fejlődésre nemigen volt lehetőség a súlyos adókkal terhelt gazdaságokban. Az adók összege állandóan emelkedett a 16. század folyamán, sőt a 17. században is. Így pl. a dzsizje a 16. század eleji 40 akcséről a század végére 240 akcséra, azaz hatszorosára növekedett.¹⁵ A többi adó is hasonló mértékben növekedett, elsősorban a

századvégi infláció hatására. Az adók nagy részét természetben követelték az elnyomott rájáktól, Marx szerint ez konzerválta a régi termelési módot.¹⁶ Így a paraszti gazdaság - mivel csak egyszerű újratermelésre volt alkalma - stagnált, sőt visszaesett a birodalom nagy részében. A 16. század végén ugyan az infláció hatására a pénzjáradék szerepe megnő, de a gazdasági fejlődés elmaradottsága miatt ez a kommutáció nem tekinthető pozitív változásnak.¹⁷ A tartományok közül először a törzstartománynak tekintett Anatólia /amelynek a központosítás bázisának szerepét szánták/ merült ki, majd követte ebben Kis-Ázsia többi része és az európai tartományok is. A parasztság reakciója a növekvő adókra mindenütt hasonló volt: falvak elhagyása /depopuláció/, felkelések.¹⁸ A depopuláció jelensége már a 16. század közepén megmutatkozott, a század végén pedig tömeges méreteket öltött, a 17. század első harmadára pedig katasztrófális nagyságúra nőtt a falvak elhagyása. William Roe angol követ szavait idéznénk szemléltetésül, aki 1622-ben utazást tett a birodalmon belül: "Elnéptelenedik az ország az igazságtalanság és erőszakos elnyomás miatt; Anatólia és Görögország legjobb részeiben 3-4-6 napig lovagolhat az ember anélkül, hogy olyan falvakat találna, amelyek ellátnák őt; ezért a jövedelem annyira lecsökkent, hogy nem elég a katona /ti. a timáros szpáhi/ fizetésére és az udvar /ti. az állami adó/ ellátására."¹⁹

Az ipar és a kereskedelem helyzete sem volt sokkal jobb. A városok keleti típusúak voltak, azaz a katonai és polgári közigazgatás székhelyei, nem pedig a falu és város közötti árucseré lebonyolítói. A tranzitkereskedelmet kezükben tartó városok /pl. Alexandria vagy Bászra/ is átmeneti fellendülés után /1550-es évek/ a 17. század első felében hanyatlásnak indultak.²⁰ Az ipar a városokban kézműipari szinten mozgott. Nyugat-Európában már manufaktúrák működtek, míg a birodalomban a gildék /esnaf/ uralták a termelést. Ezeket az állam szigorú ellenőrzés alatt tartotta, jelentős tőke ezért itt sem képződhetett. Szigorú előírások szabták meg mindent, kezdve a nyersanyagtól a termék minőségéig és mennyiségéig, az eladás helyéig, az árig, stb. Tehát a korai feudalizmus céhszabályzataihoz hasonló megkötések akadályozták a török ipar továbbfejlődését.²¹

Az ipar bizonyos fokú fejlődése csupán néhány iparágban mehetett végbe, ezek megrendelésre dolgoztak és a hadsereg, a flotta szükségleteit elégítették ki, valamint a szultáni udvart látták el luxuscikkekkel. Néhány nagyüzem Isztambulban ezen szükségletek ellátására létrejött ugyan, de csak méreteikben különböztek a kis kézműves műhelyektől, ahol egy, maximum három fővel dolgoztak. Számottevő tőkeképződés egyik típusban sem jöhetett létre az állami ellenőrzés miatt. Ezen a helyzeten lényegesen az sem változtatott, hogy a 16. század végétől az iparos és kereskedő réteg a ja-

nicsárokkal bizonyos fokig összeolvadva adómentességre tett szert.²²

A kereskedelem sem volt jobb helyzetben, mivel itt is a céhek domináltak. Ráadásul a tőkehiány miatt a rendszerint nem török etnikumú /arméniai, görög, zsidó/ kereskedő hátrányba került nyugat-európai versenytársával szemben, aki egyrészt részvénytársaság tagja volt, másrészt a török kormányzat vámkedvezményben részesítette /kapitulációk/. Így a nagyobb hasznot hozó tranzitkereskedelem területéről a belkereskedelem területére vonult vissza. A városi piacok szűk volta, a természetes gazdaság uralma vidéken és a belkereskedelemben is jelentkező külföldi verseny itt is előnytelen helyzetbe hozták. Így egyre inkább az uzoratóke számára biztonságosabb formája felé fordult, bérelte az iltizamba kiadott szultáni földeket, vagy esetleg maga is földet vásárolt. Mindkét esetben a gyenge kereskedelmi tőke a régi termelési módot konzerválta.²³

Erre az elmaradott gazdasági struktúrára épült rá az oszmán katonai bürokratikus gépezet. A fejletlen, stagnáló gazdaság szolgáltatta a szükséges /és minimális! / alapot a hódító háborúkhoz, amelyeknek fontos funkciója volt az oszmán birodalomban. A fejletlen alap magyarázza azt a törekvést, amely megfigyelhető a török háborúkban, a rövid háborúra való törekvést. Egy kortárs szerint: " Három évig szokás folytatni a háborút, amíg a költség meg nem térül."²⁴

Hosszabb háború a gazdaságot óhatatlanul kimerítette még sikeres expanzió esetén is. Expanzióra viszont szükség van több szempont miatt is. Egyrészt a háborúban szerzett zsákmány érdekeltté tette a katonaságot a háborúban és a kincstárra e felől nehezedő nyomás is csökkent.²⁵ Az expanzió másfelől a belső társadalmi dinamizmust elősegítő tényező, ugyanis új birtokok kiosztásával meg lehet akadályozni a szpáhik letelepedését, a magántulajdon kialakulását. Így a "táguló birodalom" egész intézményrendszere, dinamizmusa az eredményes expanzió függvénye volt.²⁶

Igy az expanzió lelassulásának, megtorpanásának és a határok bizonyos fokú lezárulásának /1570 körül/ fontos szerepet kell tulajdonítanunk a válság létrejöttében. A katonai-bürokratikus gépezet, amely a hódítások és a zsákmány révén eddig a meghódított országok rovására tartotta el magát, most a birodalom rájáira hárította ezt a terhet.²⁷

Az expanziót Szulejman után /sőt már uralma idején is/ rendkívül megnehezítették az óriási távolságok. Így a század vége felé hosszú háborúk következtek, az ideálisnak vélt három évet messze túllépve. A gazdaság teljesen kimerült, az újonnan megszerzett területek viszont hasznot nemigen hoztak, csak az inflációs deficitet növelték.

A határok minden felé lezárultak, nyugat felé a Habsburg birodalom állta útját a terjeszkedésnek, kelet felé Abbasz Perzsiája bizonyult nehéz és szívós ellenfélnek. A

Mediterráneumban és az Indiai-óceánon a flotta gyengesége és a nyugat-európai hatalmak megjelenése tette kilátástalanná a küzdelmet. Északon pedig az erősödő és terjeszkedő orosz állam állta el az oszmán birodalom útját.²⁸

A határok illetve a hódítás lezárulása nem vetett véget azonban az expanziós kísérleteknek, amelyek kisebb eredményeket még hoztak a 16. század végén és a 17. században is. A nyomás viszont, amely a hanyatló gazdaságra nehezedett, döntő tényező volt a birodalom válságában. Az expanzió tehát ezen a ponton önmaga ellentétébe csapott át és a birodalmi fejlődést korábban segítő alapvető tényezőt a regressziót előidéző fontos okká vált.²⁹

Az expanzió megállásának legfontosabb következménye, hogy a gazdasági-társadalmi szerkezet lassú átalakulását eredményezte a 16. század végétől. A korábbi korafeudális tulajdonforma /timárbirtok/ helyébe az örökletesség bizonyos jegyeit már felmutató birtok típus, illetve a majorsági birtokra sok szempontból hasonlító csiftlik lép.³⁰ A török birodalom lassu feudalizálódása nagyjából egybeesik Dél-Kelet Európa refeudalizációjával. Ez az egybeesés azonban csak részben adódik világgazdasági jelenségekből. Ez a feudalizáció legalább annyira belső önfejlődés eredménye is: a korlátok /a határ, a frontier megmerevedése folytán/ közé szorított katonai gépezet már csak feudális módon tudta uralmát "újratermelni". Ez azonban az erős ázsiai tulajdonforma hatására csak lassan és fokozatosan ment végbe.

A gazdasági stagnálás, az expanzió megállása és ezek hatására a feudalizmus fejlettebb formájának /amely azért sokban különbözött a kelet-európai refeudalizálódó társadalmaktól/ jelentkezése; ezek azok a tényezők, amelyeket egymással kölcsönhatásban a válság belső okainak tekinthetünk.

A külső okok közül itt csak az "árforradalmat" emlitem. Mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk, hogy az 1580-as évek előtt volt-e infláció a birodalomban és ha igen, milyen mérvű volt ez.

Az oszmán birodalom pénzügyei az ezüstalapú valutarendszeren alapultak. A legfőbb számítási pénz az ezüst akcse /vagy asper/ volt. Ha ennek értékét a kor egyik stabilnak mondható pénzéhez, a velencei aranydukáthoz viszonyítjuk, többé-kevésbé elfogadható képet kapunk az akcse /és ezzel együtt az ezüst/ értékváltozásairól. A 16. század elején 1 dukát 40 akcsét ért, Szulejmán alatt előbb 60 akcsét, majd uralkodásának legvégén már 80 akcsét. Az akcse értéke tehát mintegy 50 év alatt a felére csökkent. A vizsgált időszakot tekintve ez viszonylag lassú és nem túl nagymérvű inflációnak mondható. Ennek eredményeképpen azonban a későbban általában deficitmentes kincstárban 1564-ben mintegy 6 millió akcse deficit mutatkozott.³¹

Az "árforradalom" előtti infláció két tényezőnek tulajdonítható. Az egyik tényezőnél arra kell utalnunk, hogy a török birodalom gazdasága természetes jellegű volt, a pénz-

gazdálkodásnak csekély szerep jutott. Emellett akut nemesfémhiány is mutatkozott a birodalomban. A hiányból eredő válság leküzdése érdekében a szultán kezébe vette az ezüstabányákat, ezenkívül megtiltotta az ezüst exportját, importját viszont támogatta. A centrálisan biztosított pénzügyi stabilitás azonban csak látszat volt, az expanzió nehézségével arányosan növekvő költségek, a növekvő adók kiváltotta depopuláció végülis kisebb inflációhoz vezettek.³²

A másik tényező az lehet, hogy a kibontakozó világgazdaság révén a birodalomba jutott inflálódt ezüst váltotta ki az akcse értékének csökkenését. Itt arra kell gondolnunk, hogy 1550-es évektől Európában a mexikói ezüst okozott inflációt. A török birodalomba ez az infláció főként a két kereskedelmi partner, Velence és Franciaország révén juthatott. Ezek az országok ugyanis csak kisebb részben fizettek áruval, nagyobb részben inkább pénzzel.³³

Nehéz lenne eldönteni, hogy melyik tényező a felelős inkább ezért a lassú inflációért. A magam részéről úgy vélem, hogy a belső ok, a gazdasági hanyatlás a fontosabb. A kormányzat megpróbálta útját állni az inflációnak, hiszen a kincstári jövedelmek is kockán forogtak. 1574-ben pl. Palesztinából az addigi 200 ezer arany jövedelem helyett csak 100 ezer érkezett meg. II. Szelim szultán persze követelte fermánjában, hogy a hiányzó pénzösszeget is küldjék el.³⁴ Egy másik rendeletében a kincstári jövedelem átváltását kö-

veteli, aranyban küldjék és ne ezüstben. Ez az ezüst értékének csökkenését mutatja. Ugyanakkor azt is elrendeli a szultán, hogy egy aranyért 40 parát /= 80 akcse/ adjanak. Meg kell említeni a regionális különbségeket is: Isztambulban a cserearány az ezüstre nézve kedvezőbb volt, 35 para /= 70 akcse/ volt egyenértékű egy arannyal. Ennek az eltérésnek az oka az lehetett, hogy a kormányzat székhelyén adminisztratív eszközökkel jobban féken tudták tartani az inflációs tendenciákat. Véleményem szerint a palesztinai cserearány éppen azért valósabban tükrözte a birodalom pénzügyi helyzetét.³⁵

Összefoglalva tehát az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy már az "árforradalom" előtti időszakban /1500-1580/ megfigyelhetők kisebb mértékben inflációs jelenségek. Ezek elsősorban a gazdaság kimerüléséből /expanziós túlerőltetése, állandó háborúk következtében/ származtak. Másodlagosan azonban érvényesülhetett az 1550-es évektől az Európában lassan terjedő infláció is, amely a kereskedelem csatornáin szivárgott be a birodalomba.

Az "árforradalom" a birodalmat a Mediterráneum felől, viszonylag későn, 1580 körül érte el. Az ezüst exportjának kedvezett az a viszonylagosan kedvező cserearány, amely az ezüst és az arany között a birodalomban még fennállt és aminek következtében /Európa több országához képest/ olcsóbban, kevesebb ezüstért lehetett aranyhoz jutni.³⁶ Az ezüstpénzek

beáradását elősegítette továbbá a birodalom szabadkereskedelmi politikája és így hatalmas mennyiségű ezüst /különböző pénzek formájában/ áramlott be a 70-es évek végén, a 80-as évek elején. Egy kortárs azt írta, hogy "az egyik fő kereskedelmi cikk az ezüst reál /a spanyol birodalom inflálódott pénzegysége/."³⁷

Az eddigi lassú, fokozatos, hosszú idő alatt végbement inflációt felváltotta a gyors, ugrásszerű és éppenezért következménye en sokkal súlyosabb inflálódás. Az ezüst-pénz értékének nagyarányú csökkenése /lévén az akcse az általános számítási pénz/ a birodalomban is "megfertőzte" a többi árut és azok /ezüstben kifejezett/ ára jelentősen megnövekedett. Így pl. a gabonaár ötszörösére nőtt Ankarában /Közép-Anatólia/ és tízszeresére az Égei-tenger partvidékén.³⁸ Az említett árnövekedés 1550 és 1600 között ment végbe, valószínűleg oly módon, hogy kb. 1580-ig kisebb mértékben nőtt csak a gabonaár, utána pedig az általános fizetőeszköz /akcse/ elértéktelenedése következtében sokkal nagyobb mértékben ment fel a gabonaár. Az 1580-as évektől a két hosszú háború /a perzsa és a tizenöt éves háború/ is hozzájárulhatott ehhez a tendenciához. Valamivel kisebb mértékű lehetett a növekedés a többi, nem létfontosságú élelmiszernél, míg az ipari cikkek esetében az áremelkedés kisebb mértékű lehetett.

Az infláció következtében az akcse cserearánya a dukáthoz

képest egyre kedvezőtlenebb lett. Egy 1588-as Aleppóba küldött szultáni fermán szerint Isztambulban 1 arany /altun/ 120 akcsét ért, tehát jelentősen csökkent az akcse értéke az 1574-es állapothoz képest.³⁹ Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a pénzromlás még ennél is nagyobb mértékű lehetett, mert a rendelet határozottan megtiltotta, hogy Aleppóban más cserearányt alkalmazzanak, azaz még több akcsét adjanak egy aranyért. Két másik ezüstpénzről is szó esik a fermánban; a gurusról /piaszter/, amely 80 akcsét /= 40 para/ és a padisahíró, amely 8 akcsét ért Isztambulban.⁴⁰ Az akcse tényleges értéke ezekhez a pénzekhez képest is csökkenhetett, lévén a leggyakoribb és ezért az inflációnak leginkább kitett váltópénz. Az infláció még nagyobb mértéket öltött a 16. század végén és a 17. század elején. Az akcse értéke ezzel párhuzamosan előbb felére, majd több mint kétharmadával csökkent. Ekkor már egy dukát 200-nál több akcsét ért.⁴¹

Nézzük meg, hogy milyen tényezőkből eredet az "árforradalom". Az egyik tényezőt, a nemesfémek /ezüst/ szinte korlátlan mérvű beáramlásával az előzőekben foglalkoztunk. Az Újvilágból származó /perui/ olcsón előállított ezüst, amely egész Európában inflációt idézett elő, a nemzetközi kereskedelem csatornáin a birodalomba is beáramlott. Az a körülmény viszont, hogy a leghevesebb reakciót és a legnagyobb mértékű inflációt itt váltotta ki, nem magyarázható külső

körülményekkel. A katasztrófális infláció egyik tényezője a stagnáló gazdaság volt. A másik tényező pedig a nagy költségekkel járó és rendkívül elhuzódó perzsa háború /1578-1590/.

Az "árforradalom" másik fontos tényezője az un. demográfiai elmélet szerint a birodalomban végbement jelentős népességnövekedés lehetett. Ez a demográfiai robbanás a 16. században ment végbe, amelynek során a lakosság falun kb. 40 %-kal, a városokban pedig 80 %-kal növekedett.⁴² A városok nagyobb növekedését egyrészt természetes okokkal magyarázhatjuk /nagyobb népesség gyorsabban növekszik/, másrészt abból a vidéki depopulációból ered, amelyet az infláció és a háborús terhek meggyorsítottak. A falusi lakosság egy része elhagyta a falvakat és a városokba ment az ingyenélő, munkanélküli tömegeket gyarapítva. A városok lakossága e két tényező eredményeképpen rendkívüli mértékben felduzzadt. Isztambul pl. az 1500-ban becsült 100 ezer lakosról 1600-ra már kb. 400 ezres nagyvárosra nőtt /100 év alatt megnégyszereződött lakossága/.⁴³ A városoknak ez a növekedése - mivel iparuk fejletlen volt és nem igényelte a beözönlött falusi, szakképzetlen munkaerőt - nem nevezhető pozitív változásnak, hiszen nem áll mögötte az ipar, a városok fejlődése, mint Nyugat-Európában.⁴⁴

A harmadik fontos tényező az "árforradalomban" a strukturaváltozás /iparral foglalkozók és agrártermelők arányának megváltozása, Nyugat-Európában az előbbiek javára,

Kelet-Európában az utóbbiak javára/ széles körben elfogadott tétele.⁴⁵ Itt, a török birodalomban érdekes módon a nyugat-európai "modell" ellentétével találkozunk; ugyanis nem azért nőnek az élelmiszerárak, mert az iparral foglalkozók aránya megnőtt, és a szükséglet felverte az árakat, hanem mert az agrártermelők aránya jelentősen csökkent. Ez a csökkenés, mint említettük, a vidéki depopulációból származik, amely az "árforradalom" egyik fontos, specifikusan török tényezője. Ez a jelenség azonban már 1580 előtt is jelentkezett, most az infláció és az elhuzódó háborúk hatására katasztrófális méretűvé vált.

Az általános demográfiai növekedés az agrártermelőket is érintette, tehát a depopuláció idézett jelensége ellenére a falusi lakosság számban növekedett, arányában viszont csökkent. A demográfiai struktúra megváltozásának másik oldala a nem termelő rétegek arányának növekedése. Ezzel kapcsolatban már említettük a városi lakosság növekedését-, ugyanígy növekedett a fizetett fegyveres erők létszáma is és a bürokrácia is felduzzadt, ami általános európai jelenség a 16. században.⁴⁶ A falusi depopuláció eredményezte azt is, hogy a tönkrement parasztságot egy része kóborlóvá, leventévé vált. Az ezekből szerveződött rablóbandák létszáma is állandóan nőtt. Az agrártermelők arányának csökkenése és a nem termelő rétegek arányának növekedése a stagnáló gazdaságot súlyosan érintették és kétségtelenül hozzájárultak az "árforradalomhoz" a török birodalomban.

A strukturaváltozás másik lehetséges módja, a kelet-európai "modell", a mezőgazdasági árútermelés fellendülése a nyugat-európai kereslet és a magas agrárárak hatására, kevésbé lényeges a török "árforradalomban". Annyiban hat ugyan, hogy ösztönzi a feudalizációt, a szpáhik letelepülését, a gabonatermelés mennyiségének növekedését. A folyamat azonban az 1580-as években csak a kezdeteknél tart, így az inflációban betöltött szerepét csekélynek kell ítélnünk. Mindazonáltal a külföldi keresletnek - bár a török kormányzat tiltotta a gabonaszállítást a "hitetleneknek" - a birodalom nyugati, a kereskedők által könnyebben megközelíthető részében volt bizonyos mértékig inflációs hatása. Így lehet magyarázni azt a különbséget, hogy az Égei-tenger partvidékén a gabonár /s az infláció/ kétszerese volt az anatóliainak.⁴⁷ Tudjuk azt is, hogy a spekulánsok, kereskedők felvásárolták a gabonát a helyi piacokon és kétszeres, háromszoros áron továbbadták a nyugati kereskedőknek. Így pl. 1579-ben hallunk egy ilyen esetről Palesztinában /de ez korátnsem egyedi eset lehetett!/, miszerint egy piaci felügyelő és egy adóbérlő társult, felvásárolták a gabonát, drágán eladták a "hitetleneknek", a cserébe kapott fegyvereket pedig eladták a lázongó beduinoknak.⁴⁸

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az "árforradalom" alapjául a gazdasági kimerülést kell tekintenünk, amely már 1580 előtt lassú áremelkedést eredményezett. Ugyanakkor

változások mentek végbe a lakosság számát és összetételét illetően. Csökkent a termelőosztály aránya, növekedett viszont a nem termelő rétegeké, mindkét folyamat pedig egy általános demográfiai növekedésen belül ment végbe. 1580-tól kezdődően ezt a fokozatos, lassú inflációt ugrásszerűen felgyorsította az ezüst beáramlása és a háborús költségek.

Jegyzetek

1. Az itt megjelent dolgozat /amely része az egri diák-köri konferencián szerepelt dolgozatnak/ természetesen csak az okok egy részével foglalkozhat a megadott keretek között, így a dolgozat jóval részletesebben foglalkozik a világkereskedelemben végbement változásokkal, vagy a birtokrendszer átalakulásával.
2. PERJES Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 284.
Összehasonlításképpen: a Habsburg birodalom területe kb. 300 ezer km², lakossága 6-7 millió, Franciaország lakossága kb. 16 millió, a német birodalomé 20 millió körül van, a legnépesebb államé, Kínáé 50-60 millió lehetett.
3. Roderic DAVISON: Turkey. Englewood Cliffs, New Jersey 1968. 53.
4. A hadművészet középkori és ujkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1974. 197.
5. HÓMAN Bálint - SZEKFÜ Gyula: Magyar Történet IV. köt. /16.sz. - a vonatkozó rész Szekfü Gyula munkája/ 342.
6. Stanley POOLE: Turkey. London. 1908. 206. Szerinte törvényszerű az, hogy az "erős" szultánok után, akik magasra emelték a birodalmat, "gyenge" szultánok következzenek. A törvényszerűség okáról azonban nem beszél. Ld. még Arnold TOYNBEE - Kenneth P. KIRKWOOD: Turkey. London. 1926. 26. 1.

Clarence D. ROUILLARD: The Turk in French History; Thought and literature /1520-1600/ Harvard University. 1936. 69. Szerinte a hanyatlás benne rejlett a túlságosan gyors növekedésben.

7. W.D. ALLEN: Powers of the Turkish Problem in the 16.-th Century. London. 1963. 1.1.

8. Roderic DAVISON: i.m. 53 és 65. megkülönbözteti az "internal decline"-t /belső válság/ a válság kifelé való megnyilvánulásától, amelyet a 17. század végi területveszteségek jeleztek, az előbbi kezdeteit a 16. század végére teszi. Paul COLES: The Ottoman Impact on Europe. London. 1968. 167. Szerinte az un. válságidőszak /"Time of Troubles"/ 1570-től tart 1650-ig.

Id. még Bernard LEWIS: Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire. Studia Islamica IX. 1957. 111-27.; U.ő.: The Emergence of Modern Turkey. London. 1961.

21-39.; u.ő.: Ottoman Observers of the Ottoman Decline in. Islamic Studies. vol.1. Karachi. 1962. 71-87. Ezekben a műveiben Lewis nem ad egyértelmű datálást a válság kezdeteivel kapcsolatban, de úgy tűnik, hogy a 16. század végére teszi ő is. Halil INALCIK: The Ottoman Empire 1300-1600. London 1973. Id. a "The Decline of the Ottoman Empire" c. fejezetet, 141-52. Szerinte 1580-ig a török állam és társadalom harmonikus egyensúlyban levő államnak tűnt. 1580 körül az "árforradalom" jelentkezése váltotta ki a válságot.

9. Világtörténet IV. k. Bp. 1963. 540. A válság a 16. század vége felé kezdődött el. szerinte, de csak a belső okokat említi. MOLNÁR Erik /szerk./: Magyarország története I. Gondolat, Bp. 1964. 213. Ő a válságot a 16. század utolsó harmadára datálja, a válság külső okai-
val ő sem foglalkozik. H. BALÁZS Éva - MAKKAI László /szerk./: Magyarország története 1526-1790. A kései feudalizmus korszaka. Bp. 1961. /Egyetemi tankönyv II. Tankönyvkiadó/ 134. /a vonatkozó részt SINKOVICS István írta/- A 16. század második felében beszél válságról, a külső tényezőket ő sem említi. Ld. még uo. 266. /MAK-
KAI László/ "A török birodalom hódító lendületének a 16. század közepén bekövetkezett megtorpanása a 17. század első felében tartós belső válságba torkollott."
E kijelentés szerint Makkai úgy véli, hogy a válság kezdetét a 17. század elejére kell helyeznünk. Ezzel a véleményével nem értünk egyet. Ld. még WITTMAN Tibor: Egyetemes történet 1500-1789. Tankönyvkiadó. Bp. 1972. 203. Szerinte a századfordulótól van /1600/ hanyatlási tendencia, ami a 17. század vége felé vált egyértelműen hanyatlássá az elszenvedett területi veszteségekkel. Ld. még HEGYI Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Gondolat, 1976. /Magyar Historia/ 33-49. Szerinte a "Századvég három évtizedes.... háborúja elindította a birodalom többet le nem gyűrhető gazdasági válságát." Itt véleményünk szerint felcserélte az oko-

zatot az ekkal, mert éppen a gazdasági válság /amelyet belső és külső hatások váltottak ki/ miatt húzódtak el a 16. század végén a háborúk.

10. V.J. PARRY: The Ottoman Empire. /in. The New Cambridge Modern History III.k. London. 1967./ c. fejezet.347.
11. Paul COLES: i.m. 167.
12. Roderic DAVISON: i.m. 53. és 65.
13. H. BALÁZS Éva - MAKKAJ László /szerk./: Magyarország története 43-44.
Alexandru DERSCA: Nicolae Iorga, a Rumanian Historian of the Ottoman Empire. Bukarest. 1972. 120.
14. H. BALÁZS Éva - MAKKAJ László: i.m. 43-44, 134. 266-67.
15. HEGYI Klára: i.m. 106. és Halil INALCIK: i.m. 148.
16. WITTMAN Tibor: i.m. 203.
17. Bernard LEWIS: Ottoman Observers.... 81.; Halil INALCIK: i.m. 148. Utóbbi szerint "a pénzüdők váltak az államjövödelmek fő forrásává", ami szerinte pozitív változás. Nem veszi viszont figyelembe azokat a körülményeket, amelyek között ez a kommutáció végbement.
18. WITTMAN Tibor: i.m. 203.; Halil INALCIK: i.m. 148.
19. William Roe követ szavait ld. STAVRIANOSNÁL: i.m. 117.; Khatib Cselebi 1622-34 között tett utazásaira és hasonló tapasztalataira ld. Bernard LEWIS: i.m. /OTTOMAN OBSERVERS.../ 79.
20. KÁLDY-NAGY Gyula: Adatok a levantei kereskedelem 17. század eleji történetéhez. Századok, 1967. 1-2. sz. 138-147.

21. Világtörténet IV.k. 335-36.; Roderic DAVISON: i.m.60.
22. WITTMAN Tibor: i.m. 203.; HEGYI Klára: i.m. 45.
23. Bernard LEWIS: i.m. 203.; D. ERGIL: Class Relations and the Turkish Transformation in Historical Perspective. Studia Islamica, 1973-74. 77-94. "Ezek a kisebbségben levő kapitalista elemek a külföldi kereskedelmi érdekek a privilégiumok belföldi kiterjesztésének eszközeivé váltak."
24. STAVRIANOS: i.m. 121.
25. STAVRIANOS: i.m. 120-21.; COLES: i.m. 168. és 170-71.
26. PARRY: i.m. 352.; LEWIS: i.m. 117. Az amerikai frontier-hez hasonlította.
27. Id. COLES: i.m. 168. és 170-71. "a katonai és hivatalnoki gépezet.... zsákmányolásának színhelyét áthelyezte a birodalom központjába, ahogy a határvidékek ki-merültek."
28. LEWIS: Some Reflections... 114-16. "Az oszmán birodalom olyan határokhoz ért, amelyeket túllépni nem tudott és amelyektől csak visszavonulhatott."
29. HEGYI: i.m. 49.
30. DAVISON: i.m. 58.; WITTMAN: i.m. 203.
31. LEWIS: Ottoman Observers... 85.; Halil INALCIK: i.m. 146. Utóbbi szerint 1510-ben egy arany 54 akcsét ért, 1580-ban pedig 60 akcsét. Szerinte tehát 1580-előtt pénzügyi stabilitás volt, mi inkább LEWIS és mások véleményét fogadjuk el, akik szerint volt infláció 1580 előtt is.

32. PARRY: i.m. 370.; DAVISON: i.m. 59.; HEGYI: i.m. 114.;
INALCIK: i.m. is említi az 1550-es években az inflációt,
de csak Európában ismeri el.
33. KÁLDY-NAGY: i.m. végig /347-66./
34. Uriel HEYD: Ottoman Documents on Palestine /1552-1615/.
Oxford. 1960. 119.
35. HEYD: i.m. 120.
36. INALCIK: i.m. 146.
37. INALCIK: i.m. 146.; az infláció itt volt a legnagyobb
arányu a The New Cambridge Modern History /bevezetés/
szerint: 1580-hoz képest 1610-re kb. 45 %-kal csökkent
az akcse értéke.
38. STAVRIANOS: i.m. 126.
39. HEYD: i.m. 121.
40. PARRY: i.m. 370.; INALCIK: i.m. 147.; HEYD: i.m. 121.
41. ld. előző jegyzet.
42. PARRY: i.m. 370.; INALCIK: i.m. 147.
43. PARRY: u.o.; DAVISON: i.m. 59. Főleg Kisázsiaiban nőtt
a lakosság. Ld. még Konstantinápoly növekedésére KÁLDY-
NAGY Gyula: Szulejmán. Bp. 1974. 204-205.
44. ld. előző jegyzet.
45. ld. ZIMÁNYI Vera: Magyarország az európai gazdaságban.
1600-1650. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 11. és 19-22.
46. LEWIS: i.m. /Ottomán Observers.../ 81.
47. ld. 39. jegyzet.
48. HEYD: i.m. 121.



CSÁNYI ISTVÁN

Picardia városfejlődése
a 18. században

1. Picardia a XVIII. század előtt

Picardia alatt dolgozatunkban Franciaországnak Párizstól észak-nyugatra eső területeit értjük. A terület körülhatárolását nehezíti, hogy sohasem volt egységes sem közigazgatásilag, sem földrajzilag. Az elnevezés a XVI. században "Champagne-tól a tengerig a teljes határtartományt" jelentette, később "mindazt, ami Németalföld déli részéből Franciaországhoz tartozott".¹ Tucatnyi grófság volt itt a középkerben. A terület, és hosszabb távon Németalföld megszerzését a francia királyok igen korán célul tűzték ki. Flandria grófja már a XI. században laza alárendeltségi viszonyba került, Ortois Fülöp Ágost uralkodása alatt királyi birtokká vált. A százéves háború eredményeként az angolkiszerítésével, majd Merész Károly halála után a "burgund örökség" felosztásakor ismét gyarapodott Franciaország. A Németalföld megszerzésére irányuló kísérletek XIV. Lajos alatt bizonyos eredménnyel jártak ugyan, de a spanyol örökösödési háború lezáró utrechti békével már nem folytatódott a hódítás /az addig bekebelezett területek megtartása is sikernek számít, így Brabant és a "jó városok" végképp elérhetetlenné váltak Franciaország számára.

A terület története azonban nem azonosítható a francia hódítás történetével. Számunkra lényegesebb oldala Picar-

dia középkorának a gazdaság, ezen belül is a textilipar. Flandria, Németség és Picardia a X-XI. századtól a textilipar központja volt. A városi céhes posztóipar a XIII-XIV. századbaélte fénykorát, s már ekkor megkezdődött a lenipar kialakulása is. A flamand posztóipar, elsősorban a "jó városok" /Burgess, Ypres, Gand/ révén korai tőkés fejlődést indított el.² Ez kisugárzott a francia területekre is: az északi városokban már a XI. században kialakulóban volt a patricius vezető réteg, s bizonyos együttműködés is létrejött esetenként és városonként a kereskedők között.³ A korai polgári fejlődés nyomán hamar kibontakozott a városokban a feudális uralom elleni harc. A commune-mozgalom főként Flandriában és Picardiában ért el jelentős sikereket. Később, a Jacquerie idején Picardiában a városok szinte kivétel nélkül a felkelőket támogatták. A százéves háború pusztításai, a ismétlődő járványok, éhínségek, a Jacquerie-t követő megtorlás⁴ és nem utolsósorban a divat változása miatt a flandriai és artois-i posztóipar a XIV. század végén lehanyatlott; Arras, ahol a falkárpit készítése feltartóztatta a hanyatlást, kivételnek számít.

Sajátos körülmények következtében az északfrancia városi textilipar nem járhatta végig azt az utat, amelyet a "jó városok" és környezetük; a hanyatlás is egy évszázaddal megelőzte a németalföldit. A nagyvárosok posztóiparának hanyatlása azonban mindkét helyen a vidéki, falusi ipar fellendülését eredményezte: "A takácsok...a városokból ki-

rajzottak a kisvárosokba, sőt ennél is szélesebb körben, a falvakba, ahol a céhek nem ellenőrizték olyan szigorúan a munka menetét, s ahol jóval alacsonyabb volt a munkabér."⁴ Németalföldön a vidéki és városi ipar vetélytársak, a francia területeken nem kerültek élesen szembe egymással, kapcsolatuk megmaradt.

A textilipar fejlődése szempontjából érdekesen alakult Németalföld sorsa: az Egyesült Tartományokban a XVI. századi hanyatlás után a városi ipar újra fellendült, Spanyol-Németalföldről a szabadságharc bukása után ezrével emigráltak a takácsok, tönkretéve a hazai ipart. Észak-Franciaországban az állandó háborúk miatt csak a XVIII. században indult meg gyors fejlődés. A holland és a francia út eltérésében feltehetően szerepet játszott az a körülmény, hogy az Egyesült Tartományok textilipara /Németalföld hagyományait követve/ nem a belső piacokhoz kapcsolódott, hanem a nemzetközi kereskedelemhez⁶; a világpiacon kapcsolta össze a közvetlen fogyasztót a közvetlen termelővel, helyi, országos szinten ellenkezőleg, szétválasztotta. Ezért csak a tengeri hatalom hanyatlása után alakulhatott ki város és vidék textilipari kapcsolata.

A textilipar tőkés fejlődésének jellegzetes szakasza a rural industry; ennek lényege, hogy az ipar a városokból, a céhes kötöttségek elől vidékre húzódik. Németalfölddel ellentétben Franciaországban ez megvalósult, de nem szakadt el teljesen a városoktól. A királyi hatalom a gyenge céhönkor-

mányzattal szemben állt, ipartámogató politikája lehetővé tette a falusi és városi ipar összekapcsolódását: a textilipar a városok környékén maradt, kialakítva azok ipari övezetét s megteremtve az ipari forradalom, a nagyipar koncentrációjának számos feltételét.

Dolgozatunkban egyrészt ezt a gazdasági folyamatot kívánjuk áttekinteni, másrészt azt vizsgáljuk, hogy a rural industry kialakulása hogyan hatott a városok demográfiájára és a városszerkezetre.

2. A források problémái

A forradalmak és háborúk hatalmas pusztítást végeztek a levéltárakban. A fennmaradt - a magyarországihoz képest bőséges - adatok, statisztikák hiányosak, pontatlanok, általában adóösszeírásokon alapulnak, vagy egyházközségi regiszterek. Módszereik és szempontjaik erősen különböznek, így feldolgozásuk, értelmezésük igen nehéz.⁷

Franciaország egészére vonatkozóan gyakorlatilag a XIX. századig nincs egységes, egyidőben, azonos szempontok szerint készült összeírás. Jórészt csak becslésekre hagyatkozhatunk, ezeket azonban viszonylag sok részadat valószínűsíti. Fokozottan jelentkezik a nehézségek, ha Franciaországon kívül kutatva eleve le kell mondanunk az adatok jelentős részének hasznosításáról. Kutatásaink során csak a

XVIII. század elejéről volt alkalmunk az egész országra vonatkozó statisztikát tanulmányozni, a század más időszakaikra vonatkozó, s hasonlóan átfogó műveket - bár tudunk ilyenek létezéséről - nem állt módunkban vizsgálni.

Az általunk vizsgált statisztikát Claude-Marin Saugrain adta ki Párizsban, 1720-ban "Nouveau dénombrement du Royaume.." címmel. A mű az 1709-ben Charles Saugrain által szerkesztett "Dénombrement du Royaume" javított kiadása.⁸ Adatai a századforduló körüli évtizedekből származnak, 1694 és 1715 közöttiek.⁹

Arras adókerület kivételével az adatok háztartást /feux/ jelölnek. A lakosság pontos számának megállapításához területenként különböző, általában 4 - 5,5 közötti szerzót kell alkalmazni. Ennek pontos megállapítása szinte lehetetlen, ezért az eredeti adatokat használtuk fel. Néhány tartomány adatai nem háztartást és nem lélekszámot tartalmaznak, s ezek csak bonyolult átszámításokkal határozhatók meg. Mivel minden átszámítás újabb hibalehetőséget jelent, a tévedés kockázata helyett inkább vállaltuk a töredékességet, lemondva ezen adatok feldolgozásáról. A kialakult kép azonban minden valószínűség szerint fő vonalaiban tükrözi Franciaország demográfiai helyzetét, mivel az adatok túlnyomó többségét tartalmazza.¹⁰

A statisztika teljes kritikai elemzése nem állt módunkban.

A kor nyomdatechnikájának ismeretében bizonyos, hogy az adatok számos sajtóhibát, elírást tartalmaznak. Nem állíthatjuk tehát, hogy adataink mindenben pontosan megfelelnek a valóságnak, a fő tendenciákat a nagyságrendeket azonban kétségtelenül tükrözi.

3. Picardia a XVIII. században

A XVII. század második fele viszontagságos időszak volt Picardia történetében: a háborúk pusztításait tűzvészek és pestisjárványok tették teljessé. A háborús időszak után, 1713-ban Maignart de Bervieres intendáns így jellemezte a helyzetet: Douai vidékén "a lakosság körülbelül kétharmadára csökkent...Ezen a vidéken...nincs egy talpalatnyi megművelt föld." Ugyanő a gyapjuipar veszteségeit a háború előtti állapotokhoz képest háromnegyedre becsülte.¹¹

A meghódítás és a békekötés nem feltétlenül jelentette a gazdaság helyreállítását a Franciaországhoz csatolt területeken. Ezeket a vidékeket kettős vámrendszer sújtotta; egyfelől Franciaország védővámjai elzárták korábbi környezetüktől, másfelől a közöttük és Franciaország között a háború előtti vámhatárokat változatlanul fenntartották. Ennek következtében innen "nem juthattak ki...sem a tengerhez, sem máshová nagy adó nélkül."¹² Ezek a körülmények tartósították a gazdaságnak a háború okozta válságát.

A francia uralom lényeges változást hozott a társadalomban: az abszolutista állam mindenütt, ahol megjelent, azonnal és kíméletlenül megkezdte a helyi önkormányzat széttűzését. Ez helyenként fegyveres ellenállást váltott ki, mint például Boulogne környékén 1662-ben, másutt azonban rájöttek: "érdemesebb megpróbálni hatalmas pártfogók szerzését a bíróságokon és inkább az államhoz folyamodni, mint ellenállni neki."¹³ Jól szemlélteti az önkormányzat elvesztését az, amit Francois le Febvre de Caumartin intendánsról jegyeztek fel: "a királyt képviselte a tartományban és alkalmanként, amikor jónak látta, meghosszabbította a városi tanácsosokat hivatalukban."¹⁴ A folyamat eredménye az lett, hogy "a városok az intendánsok gyámsága alá kerültek"¹⁵, de ezzel együtt a központi hatalom megtörte a városi céhes szervezetek hatalmát is. Ez a jelenség egész Franciaországra jellemző, a meghódított területeket tehát a kormány e téren igyekezett az ország helyzetéhez igazítani. A céhek állami ellenőrzése, amely sajátosan francia jelenség, lehetőséget teremtett arra, hogy a tőkés átalakulás leküzdje a városi céhek ellenállását. Elősegítette ezt az állam gazdaságpolitikája és az a körülmény, hogy a céhek egyébként sem uralták a kézműves ipart: "sohasem tömörítettek többet az iparosok felénél sem a XVII., sem a XVIII. században."¹⁶

A tőkés ipar Franciaországban végigjárta a klasszikus

utat, a céhes városi iparról /amely mellett mindvégig igen jelentős a falusi mellékipar/ a XVIII. század folyamán a hangsúly a vidéki iparra helyeződött át /rural industry/. A francia céhszervezet gyengesége miatt ez az elszakadás nem olyan látványos, mint például Angliában, inkább a nyersanyag-, munkaerő- és vízigény, valamint a járulékos költségek alacsonyabb volta ösztönözte az ipart a vidékre településre, továbbá az élelmezési problémák: a mezőgazdaság és a szállítás teherbíró képessége ekkor még erősen korlátozott, képtelen ellátni az egy tömbben koncentrált munkástömegeket. A szétszórt ipar azonban létrehozott egy szakképzett, ipari munkához szokott tömeget, amelyet az ipari forradalom és az élelmezési problémák megoldása után a nagyipar már össze tud vonni a gyárvárosokban.

Ebben a fejlődésben döntő szerepe van a Franciaországban nagy hagyományokkal rendelkező falusi mellékiparnak, amely az agrárfejlődés következtében vált erőssé.

A francia agrárfejlődés lényege a mai szempontunkból az, hogy a XVI. században megerősödött a paraszti földtulajdon, s a földesúri terhek rögzítettségük miatt az "árforradalom" hatására sokat veszítettek értékükből. A XVII-XVIII. század folyamán gyorsan terjedt a bérleti rendszer; Soboul szerint "Franciaország földjének kétharmada vagy háromnegyede feles bérletben volt" a forradalom előtt.¹⁷ Így módon a mezőgazdaság tőkés átalakulása lassú folyamat volt. Ennek

/is/ tudható be, hogy "a francia mezőgazdaság még a fizikrátaák századában sem élt át olyan bekerítési mozgalmat, amely az angliaihez lenne hasonlítható."¹⁸

A XVIII. századi birtokviszonyok jól jelzik a feudális elemek háttérbe szorulását. "A nemesség egészében véve a királyság földjének körülbelül egyötödét tartotta kézben"¹⁹; az egyházi birtokok aránya körülbelül 10 %.²⁰ Egészében tehát Franciaország birtokainak mintegy egyharmada volt feudális tulajdonban. Ezzel szemben a polgárság földbirtoklása 12 és 45 % között mozgott vidékenként.²¹ Végül a paraszti földtulajdon az összterület körülbelül 35 %-ára terjed ki.²² A parasztság e nagy területe azonban elaprózott volt, s a kis földbirtok nem jelentett biztos megélhetést. Ez az a tényező, amely jelentősen elősegítette a rural industry elterjedését, mert a paraszti háziipart táplálta. Az a kisparaszti tömeg, amely nem tudott megélni saját tulajdonú vagy bérelt parcelláján, kiegészítő jövedelmet igyekezett szerezni, s ennek két módja lehetséges: mások földjén bér munkát vállalni vagy a falusi iparban dolgozni. Ez az az olcsó munkaerő, amit a városokból kihozódó ipar keres. "A XVIII. században egyre erősödik a textilipar fekezetos szétszóródása a falvakban...a falusi takácsok mindig napszámos takácsok, akik a mezőgazdasági nap-ták hézagait azzal töltik ki, hogy eladják munkaerejüket a városi kereskedelmi vállalkozóknak. A szövés-fonás a falvakban a XVII. és a XVIII. században inkább másodlagos, mint

fő tevékenység".²³

A rural industry kialakulásában itt az a nagyon jellemző sajátosság, hogy miközben ez a falusi tevékenység részben a manufaktúrákhoz, tehát a legmodernebb rendszerhez kapcsolódott, ő maga technikailag a középkor színvonalán állt. Tökéletes széttageltságából adódott "az a képessége, hogy egymás mellé helyezze a legkülönbözőbb technikai színvonalakat, következésképpen, hogy elszigetelje a változást".²⁴ Az angol-francia kereskedelmi szerződés után ez az elmaradott kézműipar tragikus gyorsasággal omlott össze az angol konkurrencia elleni harcban, de a romokból már egy modern textilipar épült fel.

A fentebb vázolt folyamat elsősorban Picardiában bontakozott ki, lévén ez Franciaország legnagyobb textilipari területe. Az agrárviszonyok kedvező terepet kínáltak a rural industry kibontakoztatásához. A francia átlagnak megfelelő volt itt a polgári földbirtoklás /16-27 %/, a kisparaszti, elaprózott föld pedig a terület 30-45 %-át tette ki.²⁵ A nemesi birtokok az átlagosnál nagyobbak ugyan, de szinte kizárólagos a bérleti rendszer. Ilyen környezetben szinte természetes az igen elterjedt falusi mellékipar. A XVII-XVIII. században jelentősen megnőtt a textilipari termékek iránti kereslet, de a termelés csak a munkaerő növekedésének arányában tudott fejlődni; "ebből adódott...a városok körül a falusi kézművesség fejlődése is, mint például Picardiában, Amiens és Beauvois környékén".²⁶ A falusi

mellékipar szerepét igen jelentősnek kell minősítenünk: a XVIII. század közepén Picardiában százezernél több falusinak biztosított megélhetést; csak Ponthieu vidékén évente hatvan-hetvenezer darab matrac és takaróvaszon készült 1750-ben.²⁷ Az amiensi kerületben 1720-ban tizenháromezer mesteremberből ötezer, húsz évvel később egész Picardiában huszemőtezer takácsmesterből mindössze hatezer élt városban, az összes többi falun.²⁸

A francia kormányok gazdaságpolitikája aktív szerepet játszott a tőkés fejlődés kibontakoztatásában. Colbert manufaktura-alapítási kísérletei kétségtelenül komoly eredménnyel jártak nemcsak a nagyipar bizonyos kezdeti formáinak kialakításával, hanem azzal is, hogy tudatosan törekedett a rural industry és a manufaktura összekapcsolására. A falusi ipar a kereskedőtőke függvénye volt /verlag-system/, s nem jelentett lényeges változást az ipari tőke megjelenése. Nem szabad azonban eltúloznunk a manufaktúrák szerepét: a kézműves ipar adta az ipari termelés zömét a forradalom előtt. Maguk a manufaktúrák is "inkább kis műhelyek egymás mellé helyezését jelentik /Van Robais Amiensben ilyen módon ezernyolcszáz munkást gyűjtött össze/, mintsem nagy vállalatokat".²⁹

A kialakulóban levő ipari tőke azonban nem szívesen fordult a nehézipar felé, elsősorban a textilipart kedvelte. Az állami támogatások hatására azonban - éppen itt, Picardiában - lassan mégis kialakult némi tőkés nagyipar

/Creusot-cég, Dietrich, Anzini bányatársaság/. A tőke nehéziparba áramlását jelentősen elősegítette az 1786-ban megkötött angol-francia kereskedelmi szerződés, amely a textilipart mély válságba juttatta. Végeredményben "az ancien régime vége felé...kirajzolódtak a tőkés nagyipar bizonyos vonásai".³⁰

A hivatalos gazdaságpolitika az ipar vidékre vándorlását jelentősen mérsékelte olymódon, hogy bizonyos mértékig vonzóvá tette a városokat a tőkés ipar számára. "Nemcsak a régi kézművesipar híveinek esetleges ellenállását hárította el, hanem ellensúlyozta a régi városoknak a vidékkel szembeni egyéb hátrányait is".³¹ Ennek következtében az ipar nem vonult ki teljesen a városokból, nem szakadt el azoktól, hanem körülöttük alkotott ipari övezetet, melynek központja akkor is a város volt, ha a termelés súlypontja mennyiségileg a vidékre esett. Ez azonban nem minden városnál alakult így: "Beauvais és néhány hozzá hasonló archaikus textilipari központ lehanyatlak".³² Ezzel szemben az ipari fejlődésnek, s egyben az ipari övezetek kialakulásának szép példája Lille, amely csak 1668-ban került ugyan Franciaországhoz, de már a század végén megkezdődött a textilipar kitelepülése Roubaix-ba és Tourcoing-ba; ezzel kialakult Lille textilipari övezete, maga a város pedig a nehézipart fogadta be.

Az ipari övezetek ebben az időben viszonylag szélesek:

"1730 táján Saint-Quentin körül ötven kilométeres körzetben a lakosság többsége vászonszövésből élt".³³ Az ipari forradalom idején ez a népesség, pontosabban ennek jelen' része a városokba áramlott. Az "exode rural" a tőkés nehézipar kialakulásának következménye: Picardiában "a háziipar marasztotta a parasztokat földjeiken. A picard vidék elnéptelenedése akkor kezdődött meg, amikor ez a jövedelemforrás a munkásoknak az üzemek köré tömörülésével megszűnt".³⁴

4. Picardia népessége és a városok

A háborúk befejezésével egy viszonylag nyugodt kor kezdődött demográfiai szempontból egész Franciaországban, így Picardiában is. A XVIII. században gyakorlatilag megszűntek a nagy járványok /az 1720-22-es dél-franciaországi pestis az utolsó/, és 1709 "Nagy Telét" /Grand Hiver/ leszámítva, az éhínségek is. A népesség növekedése tehát "elsősorban annak köszönhető, hogy megszűntek a XVII. században oly gyakori nagy válságok, amelyeket a rossz táplálkozás, az éhínségek és a sok járvány okozott".³⁵ Ez természetesen nem jelenti a katasztrófák teljes megszűnését, csupán azt, hogy ezeket mindig sikerül lokalizálni.

A népesség mozgásai kiegyenlítettebbekké váltak. A halálózási arányszám erősen ingadozott ugyan, de a század egészére a csökkenés tendenciája a jellemző. Jelentős népességfogyasztó tényező a kivándorlás, különösen északon: a nantes-i

ediktum visszavonása óvatos becslések szerint kettő-négy-százezer protestáns /zömmel városi iparost/ kényszerített hazája elhagyására.³⁶ Az országosnál lényegesen alacsonyabb a születési arány is északon.³⁷ A század egészére mérsékelt növekedés jellemző, de ez sem egyenletes: a század első felében igen alacsony, 1743-tól 1780-ig gyors, utána gyakorlatilag stagnálás következett. Picardiában a népesedés helyzete némileg eltért a fentebb vázoltaktól. Az 1709-es ínség nagy visszaesést okozott, mely egészen 1718-ig éreztette hatását. Ezt követően az 1770-es évekig nagyjából egyenletes volt a növekedés, végül az ancien régime utolsó két évtizedében itt - szinte csak itt egész Franciaországból - gyors növekedés következett.³⁸ Picardia a XVIII. században végig az ország legnépesebb területe volt: a mintegy 19-20 millió lakosból majdnem kétmillióan, tehát a teljes népesség mintegy tíz százaléka élt ezen a területen a század elején.³⁹ Elsőségét Picardia az egész évszázad folyamán megőrizte. A forradalom és a napoleoni háborúk vereszettsége súlyos volt ugyan, de nem múlta sokkal fölül az ország más területeinek veszteségeit. Ennek következtében 1801-ben Picardia 50-135 fő/km²-es sűrűséssel még mindig a legnépesebb francia terület, bár előnye jelentősen csökkent.⁴⁰

Nem tudjuk pontosan, hogy a XVIII. század népességnövekedésében a városok milyen szerepet játszottak. Bizonyos, hogy népességük gyorsabban nőtt, mint a falvaké, de a nő-

vekedés forrása vitatott. A városi népesség növekedésének ellentmondani látszik a városi születési és halálozási arány jónéhány ismert adata, amelyek a belső vándorlás jelentőségére figyelmeztetnek. A lakosság körülbelül egy-negyede nem ott kötött házasságot, ahol született⁴¹; Bordeaux 1750-1790 közötti, negyvenezer főt kitevő népességnövekedésből mindössze kétezer a természetes szaporulat, a többi bevándorló.⁴² 1791-ben Nancy-ban a lakosok 40 %-a nem a városban született; Párizsban a Places des Vosges negyedben ez az arány 60 %.⁴³ Strassbourgban is a népességnövekedés messze felülmúlta a születések növekedését.⁴⁴ Valószínű, hogy a születések száma vidéken magasabb volt, mint a városokban, a növekedés mérlege az elvándorlás következtében billent a városok javára. Ez a belső vándorlás minden valószínűség szerint legalább részben gazdasági okokra vezethető vissza és nem csupán Franciaországra, hanem általában a kor Európájára jellemző a városok ilyen forrásból táplálkozó népességnövekedése.⁴⁵ Ezt a városokba áramló tömeget "részben a munkát kereső kézművesek adták, részben a nyomor elől a városokba menekülők".⁴⁶ Amint láttuk, az északi területeken, Picardiában a rural industry kibontakozása viszonylag biztos megélhetést nyújtott a falvak lakóinak, ezért itt az elvándorlás igen mérsékelt volt - a területen belül: a Picardiától délre eső vidékről azonban jelentős számban települtek át ide vagy Párizsba.

A városok fejlődéséről sajnos viszonylag keveset tudunk.

A XVII. századból szórványos adatok állnak rendelkezésünkre, s a XVIII. században sem sokkal jobb a helyzet. Két dolgot azonban feltétlenül megállapíthatunk: egyrészt azt, hogy Franciaország lakosainak túlnyomó többsége, mintegy 70 %-a falun élt, másrészt azt, hogy a váresi lakosság /ideértve a mezővárosokat is/ zömmel kisvárosokban lakott.⁴⁷ A kisvárosok zöme kétezer lakosnál kisebb mezőváros vagy város volt. Mindössze körülbelül hatvan város lakossága haladta meg a forradalom előestéjén a tízezer főt⁴⁸, de ezek nagy része sem lépte át a húszezres nagyságrendet, ötvenezresnél nagyobb város pedig mindössze kilenc volt: Párizs, Lyon, Marseille, Bordeaux, Nantes, Rouen, Toulouse, Montpellier és Lille.⁴⁹

Picardiában a városiasodás terén hasonló volt a helyzet: a lakosság szűk egyötöde élt városokban, s mindössze tizenegy tízezesnél nagyobb város volt: Abbeville, Beauvais, Boulogne, Calais, Cambrai, Douai, Dunkerque, Arras és Valenciennes lakossága tíz-húszezer fő volt, Amiens-é harmincezer, s Lille-é ötvenezer. A terület többi, mintegy másfélszáz városa és mezővárosa ennél jóval kisebb volt; kétharmaduk a kétezer lakost sem érte el. A század során Picardiában néhány hagyományos textilipari központ /pl. Abbeville és Beauvais/ hanyatlott, ezzel szemben feltűnő Lille gyors növekedése.⁵⁰

A következőkben megkíséreljük Picardia XVIII. század eleji településszerkezetét és ezen belül városszerkezetét Claude-Marin Saugrain: Nouveau dénombrement du Royaume

/Paris 1720/ című kiadványának adatai alapján jellemezni és összehasonlítani Franciaország település- és város-szerkezetével.

Statisztikánk szerint Franciaország közel harminchétezer településének több, mint 10 %-a város vagy mezőváros volt a jelzett időszakban. A mezővárosok száma felülmúlta a városok számának kétszeresét. A lakosság közel 17 %-a élt városokban, s több, mint 15 %-a mezővárosokban. Ezek a települések együttesen tehát a népesség közel egyharmadának adtak otthont. A mezővárosok és a városok száma igen nagy volt La Rochelle, Tours, Poitiers és Riom adókerületekben⁵¹: e négy adókerületben volt az összes városok 15,4 %-a és a mezővárosok 60,9 %-a. Ezzel szemben feltűnően alacsony a városok, mezővárosok száma négy északi és keleti adókerületben, Franche-Comté-ban, Metz-ben, Hainaut-ben és Burgundiában⁵²: itt találjuk a városok 6,9 %-át és a mezővárosok mindössze 0,2 %-át.

Picardiában közel négyezer település volt a XVIII. század elején; az ország településeinek 10,64 %-a az ország területének alig 5 %-án. A településhálózat tehát viszonylag sűrű. A településeknek az országos átlagnál nagyobb része, közel 96 %-a falu; kevés a város és még kevesebb a mezőváros. Ez talán azzal magyarázható, hogy ezek a területek viszonylag későn kapcsolódván a királysághoz, kevesebb lehetőségük volt városprivilegiumok szerzésére vagy a korábban megszerzett jogállásuk védelmére. Kevés olyan város volt,

mint Lille, amelynek sikerült elérnie, hogy Franciaországhoz csatolásakor a király biztosította kiváltságait.

A városok és mezővárosok száma, a többi településhez viszonyított arány azonban önmagában nem sokat mond. Sokkal fontosabb az, hogy hányan éltek falaik között. Ezt vizsgálva azt látjuk, hogy a városoknak alacsonyabb számuk ellenére még a kivételes helyzetben lévő Párizs nélkül is több lakosuk volt, mint a mezővárosoknak. Az egyes településtípusok lélekszáma alapján elkülönülnek: a falvakban átlagosan 73,1 háztartás volt, a mezővárosokban 212,2 és a városokban 544,1. Eszerint tehát a városok tehát átlagosan két és félszer akkora népességűek voltak, mint a mezővárosok, amelyek viszont háromszor nagyobbak voltak a falvaknál. Ez azonban statisztikai átlag, amelytől igen nagy, területileg szeszélyesen változó eltérések figyelhetők meg. A falvak népessége általában 30 és 150 háztartás között ingadozott /ötszörös volt /ötszörös eltérés/, a mezővárosoké 150 és 300 között /kétszeres/, a városoké 400 és 1200 közt /háromszoros/.

Picardia helyzete lényegesen eltér ettől. Nagyobbak a települések, ez tükröződik az átlagos lélekszámokban is: a falvakban 100,7 háztartás a mezővárosokban 267,9, a városokban 823,2 az átlag. A falvak és a mezővárosok közötti eltérés az országosnál kisebb, a városok és a mezővárosok között viszont jóval nagyobb különbségek látszanak. Ennek

tudható be, hogy a városi lakosság aránya/14,6 %/ a városok kisebb száma ellenére is alig alacsonyabb az országosnál /16,9 %/. A népesség bizonyos fokú koncentrációja figyelhető meg tehát.

A fentiekben megállapítottuk, hogy az egyes településtípusok népessége általában bizonyos határok között mozgott, s ezek a határok településtípusonként igen eltérőek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pusztán a lakosság szám alapján megkülönböztethetjük a falut a mezővárostól, várostól. Igen érdekes lenne, ha a településeket a népesség száma alapján alkotott nagyságrendi csoportokban tudnánk vizsgálni. Ez azonban az adatok nagy száma /37 000 település/ miatt nem lehetséges; pusztán arra vállalkozhattunk, hogy a mezővárosok és a városok nagyságrendi csoportosítását elvégezzük. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a népességszám szerinti vizsgálat valóban nagy átfedéseket eredményez. Van azonban egy határ, amelyet a mezővárosok adataink szerint e korban nem léptek át: a legnagyobb közülük 1569 háztartást számlált. A mezővárosok lakossága általában 100-300 háztartás között mozgott, ennél magasabb nagyságrendi csoportokban egyre ritkábban fordul elő mezőváros. A városok jelentős része kisebb 400 háztartásnál, ettől felfelé számuk csökken. Az 500 és 1000 közötti csoportban megnő a városok száma, majd az ötezres nagyságrendig csök-

ken; ennél a csoportnál megismétlődik az imént leírt növekedés-csökkenés. Három, egymás csúcsára helyezett, felfelé mind kisebb piramissal lehetne talán ezt szemléltetni. Picardiában az egys településtípusok nagyságrendi csoportjai között lényegesen kisebb az átfedések. A mezővárosok abszolút többsége, 54,8 %-a 200-300 háztartást számlált, ennél kisebb és nagyobb csoportokban számuk csökken; a legnagyobb mezőváros is kisebb 500 háztartásunál. A városok megoszlása hasonlít az országoshoz, a leglényegesebb különbség az, hogy az ötszázas nagyságrend fölött az országosnál nagyobb mértékben nő a városok száma, de a csökkenés is egyenletesebb a magasabb nagyságrendekben. A hasonlóságok mellett lényeges különbségek is megfigyelhetők: 300 háztartásunál, tehát körülbelül 1200-1500 lakosunál kisebb Franciaország városainak 48,6 %-a, tehát közel fele. Picardiában ez az arány 34,1 %, alig több, mint egyharmad. Körülbelül 2000 főnél, azaz 500 háztartásnál több a francia városok több, mint egynegyedében élt /27,55 %/, Picardiában a városok több mint egyharmada 38,84 %-a elérte ezt a nagyságrendet. Picardiában, az ország területének öt százaléka volt a hatvan tízezresnél nagyobb lakosú város közül tizenegy.

Mindez arra figyelmeztet, hogy Picardiában, amely a rural industry elterjedése révén gazdaságilag eltér a fran-

cia fejlődéstől, lényeges különbség tapasztalható a településszerkezetben is. A középkori értelemben vett, néhány száz lelkes kisvárosok Franciaországának ezen a területén jobban, mint másutt, kialakulóban voltak a XVIII. század elején a modern nagyvárosok, amelyek köré egy viszonylag sűrű településhálózat és a rural industry kezdte gyűjteni a majdani tőkés nagyipar leendő munkásságát.

Jegyzetek

1. Jean LESTOCQUOY: Histoire de la Picardie Presses Universitaires de France Paris 1962. /A továbbiakban: Lestocquoy: 1962./ 7. old.
2. A flamand tőkés fejlődésről ld. WITTMAN Tibor: A flamand posztóipar tőkés lehetőségei. Századok 1961. 2-3. sz. 236-280.o.
3. Ld. Georges DUBY - Robert MANDROU: A francia civilizáció ezer éve. Gondolat, Bp. 1975. 85.o.
4. Meux városát a felkelőknek nyújtott támogatás miatt kirabolták és felgyújtották; valószínűleg nem ez volt az egyetlen ilyen eset.
5. DUBY - MANDROU: i.m. 172.o.
6. WITTMAN Tibor: Németség aranykora, Gondolat, Bp. 1965. 186.o.
7. Ezeknek az adatoknak problémáival bővebben foglalkozik Marcel REINHARD - André ARMENGAUD - Jacques DUPAQUIER: Histoire générale de la population mondiale Éditions Montchrestien Paris 1968. /a továbbiakban: RAD/ 241-248.o.
8. A Saugrain család által kiadott statisztikák közül valószínűleg az utolsó, az 1726-ban megjelent Dictionnaire Universel de la France a legpontosabb, ennek feldolgozása azonban nem volt lehetőség.
9. Az adatok forrásainak megállapítása hosszabb kutatást igényel.

10. Kimaradt Aix, Grenoble és Montauban, részlegesen szerepel Bretagne, Roussillon és Auch.
11. Jean LESTOCQUOY: Histoire de la Flandre et de l'Artois Presses Universitaires de France Paris 1949. /a továbbiakban: Lestocquoy:1949./ 79.o.
12. LESTOCQUOY: 1949. 77.o.
13. LESTOCQUOY: 1962. 85.o.
14. LESTOCQUOY: 1962. 83.o.
15. Albert SOBOUL: A francia forradalom története 1789-1799. Kossuth, Bp. 1974. 75.o.
16. Pierre CHAUNU: A klasszikus Európa. Gondolat, Bp. 1971. 332.o.
17. SOBOUL: i.m. 48.o.
18. DUBY - MANDROU: i.m. 213.o.
19. SOBOUL: i.m. 22.o.
20. SOBOUL: i.m. 25-26.o.
21. SOBOUL: i.m. 32. o.
22. SOBOUL: i.m. 47.o.
23. CHAUNU: i.m. 181.o.
24. CHAUNU: i.m. 204.o.
25. LESTOCQUOY: 1949. 83.o.
26. DUBY - MANDROU: i.m. 343.o.
27. LESTOCQUOY: 1962. 92.o. Egy-egy paraszt évente tizenötöt készített, ez a mennyiség tehát négy-ötezer iparos parasztot tételez fel.

28. LESTOCQUOY: 1962. 92.o.
29. DUBY - MANDROU: 1.m. 344.o.
30. SOBOUL: 1.m. 36.o.
31. GYIMESI Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai, Bp. 1975. 81.o.
32. CHAUNU: 1.m. 204.o.
33. LESTOCQUOY: 1962. 92.o.
34. LESTOCQUOY: 1962. 93. o.
35. SOBOUL: 1.m. 16.o.
36. DUBY - MANDROU: 1.m. 326-328.o.
37. RAD 263.o.
38. RAD 250.o.
39. Az 1698-as adatok szerint az általunk vizsgált területen a népesség száma 1 921 000 fő /RAD 250.o./
40. RAD 297.o.
41. Pierre GIULLAUME -Jean-Pierre POUSSOU: Démographie historique Librairie Armand Colin Paris, 1970. 200.o.
42. GUILLAUME - POUSSOU: 1.m. 207.o.
43. RAD 298.o.
44. A halálozási arány csak 1756 után csökkent, a házasságonkénti gyermekszám 3,7-ről /1728-37/ mindössze 4,3-re /1778-87/ emelkedett, viszont 1709-től 1789-ig a lakosság 50 %-kal nőtt. /RAD 269.o./

45. "A városi fejlődés általános jelenség a XVIII. századi Európában, intenzitása és ereje kevésbé függ össze a demográfiai tényezőkkel, mint a gazdaságiakkal."
/GUILLAUME - POUSSOU. 208. o./
46. GUILLAUME - POUSSOU: i.m. 217.o.
47. "A városi lakosságot alapjában véve a kisvárosok lakossága jelenti...Az 1801-es összeírás Franciaországban... a 40 000-nél több lakost számláló városok együttesen 1 215 000 főnyi népessége /ebből 548 000 esik Párizsra.../ sem éri el a francia városi lakosság egészének 20 %-át."
/CHAUNU: i.m. 195.o./ Soboul, a 2000-nél több lelket számláló településeket városnak tekintve, 16 %-ra becsüli az ancien régime végi városi lakosságot. /SOBOUL: i.m. 16.o./
48. SOBOUL: i.m. 16.o.
49. A nagyvárosok népességadatai megtalálhatók: RAD 191., 194., 207., 269., 297., 298.o.; LESTOCQUOY: 1962. 88. és 95.o.; LESTOCQUOY: 1949. 82.o.; GUILLAUME - POUSSOU: i.m. 127. és 279.o.; DUBY - MANDROU: i.m. 341.o.; GYIMESI: i.m. 80.o.; Fernand BRAUDEL - Ernest LABROUSSE szerk.: Histoire économique et social de la France II. 1660-1789 /Presses Universitaires de France Paris 1970./ 656.o.; Pierre GOUBERT: Beauvais et Beauvaisis de 1600 a 1730 /SEVPEN Paris 1960./ 254-255.o.
50. Lille lakossága egyharmaddal nőtt a század folyamán.
RAD 194.o.

51. Riom-ban 942 településből 54 város és 88 mezőváros;
Poitiers-ban 1005-ből 43 és 143; La Rochelle-ben 728-
ból 18 és 359; Tours-ban 1554-ből 78 és 990; összesen
4229 településből 193 város és 1590 mezőváros.
52. Franche-Comtéban 1979 településből 13 város, 1 mező-
város, Burgundiában 2432-ből 59 és 4; Metz-ben 694-ből
10 város; Hainaut-ban 231-ből 6 város; összesen 5336
településből csak 88 város és 5 mezőváros.

OTDK 1979 /Eger/

I. díj /fődíj/

Somogyvári Ágnes: Egy korabronzkori edény kulturába-
sorolásának problémái

I. díj /különdíj/

Tóth Sándor: A XVI-XVII. századi török válság fő
kérdései

II. díj

Simon Katalin: A Vica kultura telepe Tiszaszigeten
Kövér Lajos: Batsányi János: Der Kampf /Batsányi és
Napóleon/

III. díj

Regenye Judit: Tápé-Lebő 1967-es ásatás és kultikus
lelete

Gergely Anna: Antropomorf edény Lebőről

Csányi István: Picardia városfejlődése a XVIII. szá-
zadban

Az Acta Iuvenumokban az eddig megjelent történelmi
vagy régész tárgyú cikkek jegyzéke:

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Tomus I.

1961. Ez a kötet összegyűjtött kiadvány volt, bölcsész ta-
nulmány mindössze kettő szerepelt benne, de ezek is iro-
dalmi jellegű cikkek voltak.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Tomus II.
Sectio Philologia et Historica. 1962.

Ez a kiadvány előrelépést jelentett abban a tekintetben, hogy már tisztán bölcsész jellegű kiadvány volt, a philológiai /irodalmi/ jellegű cikkek azonban többségben voltak a történelmi tárgyú tanulmányokhoz képest. Erre utal egyébként a kiadvány némileg kibővült címe is /Sectio Philologica et Historica/.

Történelmi tárgyú cikkek:

Kristó Gyula: A társadalom fogalmának magyar nyelvi kifejezései. 89-108.

Iványi Anna: Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen és Mezőkovácsházán. 169-190.

Pál József: Az 1917-es februári és októberi orosz forradalom hatása Nagykanizsa munkásmozgalmára. 191-209.

Kristó Gyula: A tartalom és forma kérdéséhez a történeti források belső kritikájában. 211-218.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Tomus III.
Sectio Philologica et Historica. 1964.

Itt is vegyesen szerepelnek - akár az előző kiadványban - irodalmi és történelmi vonatkozású cikkek. A kiadvány használatát megnehezíti, hogy sajnálatos módon nem szerepel

tartalomjegyzék.

A következő történelmi tárgyú cikkek szerepelnek:

Nagy Vera: A Csanád megyei nemzeti bizottság politikai
tevékenysége 1945-ben. 1-17.

Makk Ferenc: A Clodius-per. 19-37.

Lendvai Mária: Teleki Pál gr. külügyminiszteri és mi-
niszterelnöki tevékenysége 1920-21.
39-58.

Herváth István: A polgári demokratikus forradalomtól a
proletárdiktatúráig. 129-148.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio
Philologica et Historica. Tomus IV. /a kiadványban té-
vesen III.!/ 1971.

A hosszabb szünet után megjelenő kiadvány mindössze három
cikket tartalmaz, amelyek közül kettő történelmi vonatko-
zású, a harmadik pedig régészeti tanulmány. Tehát a cím
ellenére nincs irodalmi vagy nyelvészeti vonatkozású cikk.
Az elszámolás oka valószínűleg az lehetett, hogy az első
összegytemi kiadványt nem számították, csak a Sectio
Philologica et Historica feliratú kiadványokat.

Rákos István: IV. Béla birtokpolitikája. 1-15.

ifj. Kürti Béla: Egy avar tegez rekonstrukciója. 17-27.

Velenczei Katalin: Alánok a római birodalomban az ókor
alkonyán /375-476/. 29-48.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio
Philologica et Historica. Tomus V. 1972.

A kötet mindössze egy régészeti cikket tartalmaz, a többi tanulmány irodalmi, nyelvészeti, vagy éppen pedagógiai jellegű. A kötet végén az Acta Iuvenum I-IV. kötetének tartalomjegyzékét találjuk.

ifj. Kürti Béla: Neuere Angaben zur Fruhbronze-Zeit der
Süd-Tiefebene. Ujabb adatok a Dél-Al-
föld korabronzkorához. 87-95.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio
Philologica et Historica. Tomus VI. 1973.

Petőfi születésének 150. évfordulójára készült kiadvány. Sajnálatos módon nincs egyetlen történelmi tárgyú cikk sem a kötetben, lényegében irodalmi kiadvány. A kötet végén az első öt kötet tartalomjegyzéke szerepel.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio
Historica. Tomus VII. 1975.

Ez a kiadvány - amint alcíme /Sectio Historica/ is utal rá - kizárólag történelmi illetőleg régészeti tárgyú cikkeket tartalmaz.

Font Márta: A XII. századi orosz-magyar kapcsolatok
kérdéséhez. 7-14.

Zombori István: A johannita lovagrend gazdasági tevékenysége a XIV. század közepéig, különös tekintettel Provence területére. 15-28.

Csernus Sándor: Zsigmond nyugat-európai diplomáciai tevékenysége a konstanzi zsinat időszakában. 29-63.

Balogh Judit: Zsigmond és az olasz kapcsolatok alakulása. 64-86.

Ágoston Magdolna: Jakob Unrest, a történetíró. 87-106.

Ágoston Magdolna: III. Iván és Mátyás kapcsolatához. 107-124.

Stutzmann Olga: A főbb Tessedik-irodalom bírálata. 125-131.

Szalma Zsuzsanna: A Festeticsek megjelenése Keszthelyen, a földesúri hatalom kiterjesztése. 132-139.

Csajági Réka: A céhes termelés problémája a 18-19. században, különös tekintettel a csapó céhekre. 140-148.

Majoros István: Napóleon keleti politikája az amiens-i békéig. 149-154.

Bögre Ágnes: A restauráció és a juliusi monarchia mezőgazdasági Franciaországban. 155-158.

Raffay Ernő: A szegedi nemzetiségi kérdés történetéből 1848-49-ben. 159-187.

Csillag András: Pulszky Ferenc a szabadságharc szolgál-
latában. 188-189.

Balogh Gabriella-Dárdai Ágnes-Fischer Ferenc-Fricska
Anna-Hajdók Ibolya: Egy "harmadikutas" kísérlet: a "pe-
ronizmus" első korszakáról /1943-
1955/. 190-197.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio
Historica. Tomus VIII. 1975.

Az előző kiadványhoz hasonlóan történelem tárgyú cikkek
szerepelnek a kötetben, de egy dolgozat erejéig képviselve
van a régészet is, sőt a kötet végén egy szociológiai jel-
legű felmérés található. Feltétlenül ki kell emelni, hogy
két kiadvány is megjelent 1975-ben, ami magas színvonalú szak-
mai munkára utal!

Csillik Éva: Fejezetek a déli szlávok Balkánra telepe-
désének történetéből Szent Demeter csodái-
nak tükrében. 7-19.

Bodonyi Ilona: A magyar-keleti szláv nyelvi kapcsolatok
új koncepciójáról. 20-31.

Madaras László: A kettős honfoglalás elméletének néhány
településtörténeti problémája. 32-54.

Font Márta: Az orosz-magyar kapcsolatok néhány kérdése
a XII. században. 55-71.

Fritsi Erzsébet: A morvamezei csata Ottokar uz der Geul Rimes krónikájában. 72-93.

Nagy Márta: Andrej Rubljov Troica-ja a XIV-XV. század történelmi-társadalmi és művészeti jelenségeinek tükrében. 94-106.

Gombos Zsuzsa: A török-francia diplomáciai kapcsolatok és Magyarország 1520-1528. 107-115.

Németh Izabella: A napóleoni uralom osztályjellege. 116-122.

Csillag András: Pulszky Ferenc a szabadságharc szolgálatában. 123-134.

Körmendy Éva: Az aradi tizenhárom nézetei az 1848-49-es forradalom és szabadságharc döntő feladatairól. 135-148.

Bögre Ágnes: Franciaország gazdasági fejlődése a második császárság korában. 149-179.

Lipták Dorottya: A Gömbös-kormány külpolitikájának egyes kérdései a magyar történeti irodalom tükrében. 180-205.

Bozonyi Katalin - Vályi Katalin: A Taurus Gumigyár fiatal munkásainak helyzete. 206-226.

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Historica. Tomus I. 1978.

Az Acta Iuvenum kiadványok számának növekedése /altajisztika, irodalom stb./ indokolta azt, hogy a kilencedik számnál újraszámozás történjen. A kiadvány egyébként első ízben közli az országos és kari konferencián elért eredményeket, történelmi és régészeti vonatkozásaiban. A kötet dolgozatai a díjnyer-

tes kollektív közzé kerültek ki.

Petrovic István: Nemzeti monostoraink problematikája.

9-24.

Shwarcz Előre: Csongrád Árpád-kori történetének néhány kérdése.

25-38.

Fischer Ferenc: Dél-Amerika poroszai /A német katonai befolyás egyes kérdései Chilében 1885-1914/.

39-58.

Reprenc Judit: A Csóka-Kremenyék neolitikus telep időrendjéhez. 59-72.

Kállay Erika: Megjegyzések a Csongrád megyei bronzkardok kronológiai, tipológiai kérdéseihez különös tekintettel a Boiu típusu kardra. 73-92.

Somogyvári Ágnes: Egy korabronzkori edény kultúrába sorolásának problémái. 93-102.

Jelen kiadvány az Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iurum. Sectio Historica. Tomus II. 1980.





Fk: Dr. Csukás István

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged

Engedélyszám: 278/80. Méret: B/5

Példányszám: 200 Fv: Lengyel Gábor